No. २१६०

Title वासिष्ठ संग्रहस्य संसार तरणि विवरणे स्थिति प्रकरणं

Author श्री भुम्भर देवः

Extent २० Age १

Subject वेदान्त शास्त्रं

वासिष्ठसंग्रहस्य संसारनरकगतिनाम्निविवरणे

स्थिति प्रकरणम्

२१६०

F = 20

150 to 169

१५० से १६९ तक

तेषामिति ॥ तेषां भीमादीनां यावन्ममेदं मयमहामिति ववासना नाडुदेति तावत्कालं सवासना विचारात ॥ स्वस्वरूपविचाराद्धेतोः ॥ असत्यतां याति ॥ तेषां ज्ञात्वा वित्सादि दमहं ॥

॥ तेषां यावदुदेत्यन्तर्ममेदमिति वासना ॥ तावत्कोपमकं वेतीति विचाराद्यात्यसत्यताम् ॥ ततस्तौर्न्निर्विकल्पकानैर्ज्ञानिमनांसि निर्भयैः ॥
॥ आत्मार्थकारिभिर्वन्निर्वृत्तिमानानुवर्त्तिभिः ॥ वीतरागैर्ज्जितद्वेषैश्शान्तैस्समदृष्टिभिः ॥ सा देवी दानवैस्सेना भीमभासदृढादिभिः ॥
॥ भुक्ता कृता कृता प्लुष्टा स्वान्तश्रीरिव तक्षाभिः ॥ भीमभासदृढैस्त्राता तोयैर्ब्बाग्गावाहिनी ॥ परिद्रुता ववेगेन भङ्गे वाफिमवश्रुता ॥
॥ सा सुनानीकिनी देवान्द्रिरोपाविशायिनम् ॥ जगाम शरणं शैलं वातानैर्वाभ्रमालिका ॥ अथ देवेन ते दैत्याः संगरे भृ राण ॥
॥ गतो ॥ वक्त्राग्निज्वालानिर्द्दग्धाः प्रापिता वैष्णवं पुरीम् ॥ तस्माद्वासनया वद्धं मुक्तं निर्वासनं मनः ॥ राम निर्वासिनीभावमाहना ॥
॥ श्रुविवेकतः ॥ सम्यगालोकनात्सत्याद्वासना प्रविलीयते ॥ वासनाविलये चेतः शममायाति दीपवत् ॥ ० ॥ इति स्थितिप्रकरणे

तेनास्थिनेत्यर्थः ॥ ० ॥ इति श्रीमद्दल्लालसानिसूनुना पद्माकरभट्टेन पानावानहरवताश्रीश्रीमुम्माडिदेवविदग्धवितेसंस्थानतनाणेनास्त्रिवासिष्ठाद्वि ॥
वनाणो स्थितिप्रकरणे भीमाद्युपाख्यानं नाम षोडशस्सर्गः ॥

150

पूर्वंभीमाद्युपाख्यानेऽहंकारपरिग्रहस्तुबाधायैवकल्पतइत्युक्तमिदानींतदुपादानायजगतःस्थितेस्सायित्वंविशादप्रतिपाद्यते॥तत्रतावदुपायमुपदिशति॥
अस्येतिसंसारदुःखस्य॥दुःखयतीतिदुःखम्॥दुःखहेतोरित्यर्थः॥संसारान्तरपस्यदुःखहेतोः॥इतियावत॥हेदुःखव्येहेतुः॥सर्वोपद्रवनाशनइति॥उपायोनिवृत्त्युपायः

॥ वसिष्ठउवाच ॥ अस्यसंसारदुःखस्यसर्वोपद्रवकारिणः॥उपायएकएवास्तिमनसःस्वस्यनिग्रहः॥अ्यतोऽज्ञानसर्वस्वंश्रु॥
॥त्वाचैवावधार्य्यताम्॥भोगेच्छामात्रकोबन्धस्तत्त्यागोमोक्षउच्यते॥किमन्यैःशास्त्रसन्दर्भैःक्रियतामेतदेवहि॥यथत्स्यादिक॥
॥तत्तद्वैरूपतांविषवत्किवत्॥विषयाविषमाभोगाःप्रविवार्य्यपुनःपुनः॥मनसासंपरित्यज्यसेव्यमानाःसुखावहाः॥
॥मनसोऽभ्युदयोनाशोमनोनाशोमहोदयः॥ज्ञमनोनाशमभ्येतिमनोऽज्ञस्यहिशृंखला॥ ॥ ॥

इत्यर्थः॥किंमिति॥इदंजगतियद्यद्वस्तुस्वादुमनसःप्रियंप्रतीयतेतत्सर्वंविषवत्क्रान्तीवबहुरूपताम्॥सन्तापहेतुत्वाद्दन्तितामितिविचारयताम्॥मनसइति॥मनसोऽ
भ्युदयोविस्तारइत्यर्थः॥समनोऽभ्युदयोनाशआत्मनोनाशः॥स्वरूपादर्शनहेतुत्वात॥मनोनाशस्तु॥आत्मनोमहोदयः॥निःश्रेयसहेतुत्वात॥ज्ञस्यज्ञानिनोमनो

नाशमप्येति॥अज्ञस्यतुमनएवशृंखला॥ ॥

१५०

नेति ॥ ज्ञानिनो निर्वासनत्वाद्व्यवहारहेतुत्वाद्यादि इत्यपि निरूपयितुं न शक्यते ॥ तथाहि ॥ नतावदानंदात्मकं जडत्वात ॥ नचानिरानन्दमानन्दानुभवहेतुत्वात ॥
नचलम् ॥ आत्मैकनिष्ठत्वात ॥ नाचलं स्थितं नियतं यथाभवति तथा वृत्तिनापि स्फुरणात ॥ नसत ॥ तत्त्वंकत्वादेः तत्कार्यस्याभावात ॥ नासत ॥ इन्द्रियाणां विष-
येषु चवर्त्तनात ॥ नचैतेषामानन्दानिरानन्दादीनां मध्यमेपनस्पन्दितोक्षेपकानानुदयात ॥ तस्मादनिर्वचनीयं ज्ञानिमनो विदुरित्यर्थः ॥ इति स्वस्य विवर्त्तभावेन

॥ नानन्दं नानिरानन्दं नचलं नाचलं स्थितम् ॥ नसन्नासन्नचैतेषां मध्यं ज्ञानिमनो विदुः ॥ ॥ श्रीरामउवाच ॥ यथेदं संस्थितीदिश्वं ॥
॥ विश्वातीतेविधात्मानि ॥ तन्मेकथयहे ब्रह्मन् पुनर्बोधविवृद्धये ॥ वशिष्ठउवाच ॥ यथासर्वगतः सौक्ष्म्यादाकाशो नोपलभ्यते ॥ तथानिं ॥
॥ शेषविज्ञानवः सर्वगोपि नलभ्यते ॥ सर्वसंकल्परहिता सर्वसंज्ञाविवर्जिता ॥ सैषाचिदविनाशात्मास्वात्मेत्यादिकृताभिधा ॥ ॥ ॥

विधात्मनावस्थानेनदिदर्शयिषुरवेत्तत्स्वरूपानिरूप्यताया उपलक्षणं तावदाह ॥ यथेति ॥ विधाभासावच्छिन्नकारोभूताकाशः सौक्ष्म्यान्निरवयत्वाद्यथा नोपलभ्य-
ते ॥ तथा विज्ञानवान्विद्रूपपदार्थः गोपि निरंशत्वान्नोपलभ्यते ॥ सर्वेति ॥ श्लोकद्वयं वाक्यम् ॥ वस्तुतः सर्वसंज्ञाविवर्जितापि सैषाचित ॥ स्वात्मेत्यादिकृताभिधा-
त्वमित्यात्मेतिचेतन इत्येवमादिभिः शब्दैः कल्पितसंज्ञेत्यर्थः ॥ ॥ ॥ ॥

श्रीरामचंद्र

151

आकाशशतेन भागे रघारातगुणा चेत्यर्थः ॥ शेषुज्ञानिषुनिष्फलरूपिणी निष्फलस्वरूपा शकलाज्ञानिधायाः पूर्वमाभिधानाद्ज्ञेषु सकलज्ञ ॥ अत एव मलसंसारस्वरूपेकात्मदार्शिनी ॥ मलमज्ञानं संसारस्तत्कार्यं तयोः स्वरूपेण सम ॥ एकारैक्यापन्नोपश्चात्मा तथाभूतमात्मानं दर्शयतीति ॥ अज्ञानतत्कार्याभ्यामापन्नः आत्मनं दर्शयितीत्यर्थः ॥ मलसंसारस्वरूपेण ॥ आत्मदर्शिनीति पाठे स एवार्थः ॥ मलसंसारयोः स्वरूपेणाभिन्नमात्मानं दर्शय

॥ आकाशशतभागाढ्याज्ञेषु निष्फलरूपिणी ॥ सकला मलसंसारस्वरूपेणात्मदार्शिनी ॥ तत्तेगादिमयीस्फारानानानास ॥
॥ लीलाविवि ॥ तस्मात्तव्यातिरेकेणायथाभातिविशारिणी ॥ त्वन्नामन्नामयीस्फारानानातेयांविदाविवि ॥ विन्मात्रव्यतिरेकेन तथैव ॥
॥ त्यंप्रकाशते ॥ अज्ञेष्वासत्वभावोयसंसानगाणगार्भिणी ॥ ज्ञेषुप्रकाशरूपेवसकलेवात्मिकासती ॥ ॥ ॥

तीति ॥ तनजेतिश्लोकद्वयंवाक्यं ॥ यनमवेतनअफेनवुछशादिरूपागतिवशाद्विशारिणीनानारूपताय याततस्मादाविव्यातिरेकेन प्रकाशते ॥ तथा त्वन्नामन्नामयीसापनेयंनानाताआपिविदाविवित्मात्रव्यतिरेकेणैव प्रकाशत इत्यन्वयः ॥ अज्ञेष्विति ॥ श्लोकत्रयंवाक्यं ॥ अज्ञेषु ॥ असत्वभावानागद्वेषादिकालुष्याद्युत्वभावा ॥ अत एव बोध्यसंसानगाणगार्भिणी ॥ ह्योनेणासंस्थातिसमूहेन गर्भिणीसंसानपनपनात्केलुरित्यर्थः ॥ ज्ञेषु तु प्रकाशरूपा विशुद्धज्ञानरूपेव

सकलाकारेणगोचरीभूतप्रकाशस्यभावात्मसत्ता ॥ ॥

अनुभूतिवशात्तत्तद्विषयानुभववशात् ॥ कर्म्मादीनां कारणानां प्रकाशिनी सर्व्वभावानां सर्व्वेषां भोग्यवस्तुनां स्वादनी रसज्ञानहेतुः ॥ भवभोगिनां सं-
सारिणां भावनी प्रहर्त्री हेतुः ॥ एवंभूता चित् ॥ नास्तमेति न चोदेति ॥ नित्यत्वात् ॥ नोत्तिष्ठति नातिष्ठति निर्विकारत्वात् ॥ न च याति न चायाति निःक्रियत्वा-
त् ॥ न वने क्ववर्त्तते पारिपूर्ण्यात् ॥ सेति सैषा पूर्वोक्ता काचिन्निर्मला कानाप्यात्मन्येव संस्थिता ॥ इत्थं जगन्नानाप्रपंचेन विजृम्भते ॥ तादिति ॥ सार्द्धश्लो

॥ अनुभूतिवशान्नित्यं कर्म्मादीनां प्रकाशिनी ॥ स्वादिनी सर्व्वभावानां भाविनी भवभोगिनाम् ॥ नास्तमेति न चोदेति ॥
॥ नोत्तिष्ठन्ती नातिष्ठति ॥ न च याति न चायाति न चास्ते न वने क्वचित् ॥ सैषा चिद्विमला कानाप्यात्मनि संस्थिता ॥ राघवेत्थं ॥
॥ प्रपञ्चेन जगन्नाना विजृम्भते ॥ तत्त्वभावेन चिन्मात्रात्सर्व्वगेनोदितात्मना ॥ प्रकाशेनाप्रकाशेन निर्विशेषेणाकारिणा ॥ ॥
॥ स्वयं स्वकल्पनायोगादनन्तपदमुज्झता ॥ अयमस्मीतिभावेन गच्छताज्ञपदं शनैः ॥

वाक्यं वा कस्य ॥ तत्पूर्वोक्ता चिदयं यतः सर्व्ववस्तुगेन सर्व्वगेन ॥ उदितात्मना ॥ अनन्तामितरूपेण ॥ प्रकाशेनाप्रकाशेन ज्ञानरूपेण ॥ निर्विशेषेणाकारिणा ॥ निर्विकल्प-
सापरूपेण स्वकल्पनायोगात् ॥ स्वसंकल्पवशात् ॥ स्वयमेवानन्तपदं च स्वचिद्रूपावस्थानमुज्झता ॥ अयमस्मीति ॥ उपहिताकाराभिमानेन अज्ञपदं जीवभा-
वं गच्छता चिन्मात्रात्स्वभावेन संभृतिपूर्व्वकम् ॥

नानातायां घट्टच्छायीसत्पां भावाभावनकोतत्तर्ज्जपूपे ॥ इदं भावरूपामिदं गृहीतमिदमुत्तरस्थामित्येवंरूपं भेदपदे स्थितिमुपागते शातिस्पन्दशातौर्ध्विक
त्यरातेः ॥ पुर्यष्टकं कस्य माणांसूत्स्नेशरीरं नैकरोतिनकनोतिचवस्काकतः ॥ कनाणाभावात ॥ व्योमनीति ॥ यथानिराघ्रानन्तं व्योम्निशारितोहष्टपोलन्दन्ते ॥
तद्वन्निनाभासोनिःकालकोचिन्नत्वेस्याष्टिरूपादृष्टयइत्यर्थः ॥ यदोति ॥ यथा स्वात्माम एवशात्तं मोक्तानंदसंभेदोमदिरात्तातोमदः ॥ तद्वशात्तत्स्यानन्यव

॥ नानातायां घट्टच्छायामस्यां संस्थातिपूर्ध्वकम् ॥ भावाभावयकोत्तर्ज्ययकोस्थितिमुपपाते ॥ पुर्यष्टकस्पन्दशातेन्का रोतिस ॥
॥ करोतिच ॥ इन्पांस्थिनवन्नावाराःसंसारावल्ययोभितः ॥ स्वभावाद्भुत्ताणा४सर्वदः पुनगयातियान्तिच ॥ व्योमन्येवनिनाभासे ॥
॥ निराघ्रात्मरितोयथा ॥ सन्दन्तेतद्वदेमार्ज्जेरचित्तत्वेस्याष्टिदृष्टय४ ॥ यथामदवशादात्मा शून्यवत्प्रतिभासते ॥ तथैवचित्तादि ॥ १५२
॥ घातःसएवासद्भतीस्थितः ॥ येनशद्वन्संद्रूपगंधमानानासिराद्बव ॥ सोयमात्मापरंब्रह्मसर्वमापूर्यसंस्थितः४ ॥ ॥ ॥

त ॥ प्रतिभासतेतथैव ॥ चित्तस्याविघातः चितचद्रूपस्याशानाद्धेतोःसएवात्मा ॥ आसद्वतस्मादन्यदेवास्थितः ॥ येनेति ॥ वाह्येन्द्रियग्रामाडिकयावर्क्त ॥ यद्वन्नेनयेनवेत
न्येनशद्वादीन् ॥ विषयान्त्वीनाति ॥ सोयंताहशचैतन्यरूपोयमात्मापरंब्रह्मसएवात्मासर्वमापूर्यसंस्थितः ॥ ॥ ॥

ब्रह्मणीति ॥ ब्रह्मण्येव नाम्ना विपदादिनामभेदेन दजगात्स्थितं ज्ञागद्रूपेण स्थितमित्यर्थः ॥ इत्थमल्लवविज्ञातन्कार्यरूपं ब्रह्म इतन ब्रह्मणो व्यतिरिक्तं किंचिन्नास्ति ॥ तथा
हि ॥ सिन्धोस्तरङ्गाग्रगतो नम्भ एव स्फुरति नो न रजः ॥ रजः पांसुपल्लेखणाम् ॥ न वस्त्वन्तरेण स्फुरतीत्यर्थः ॥ द्वितीयेति ॥ यथा वन्ध्यापुत्रो ह्यपाद्दते द्वितीयकल्पना नाविधृते ॥ एव
मिह जगति सर्वविधानदात्मार्क यद्ब्रह्मरूपं तन्मात्राद्दते द्वितीयाकल्पना नास्ति ॥ इत्थं चेतन्नाचेतन प्रपञ्चस्य विधि ॥ वक्तिमात दमेवं निरूप्याविकारिणस्त्वादृशस्यैवास

॥ ब्रह्मण्येव सदा स्थितं नाम्ना मलमस्तीति नेतत् ॥ तरङ्गाग्रगतो रम्भः सिन्धोः स्फुरति नो रजः ॥ द्वितीयाकल्पनैवेह न नह्यूहं विद्यते ॥
॥ ब्रह्ममात्राद्दते वन्ध्यापुत्रो समाज्ञाद्दते यथा ॥ आदौ शमदमप्रायैर्गुणैः शिष्यं प्रबोधयेत् ॥ पश्चात्सर्वमिदं ब्रह्म शुद्धस्त्वमिति बो ॥
॥ धयेत् ॥ अज्ञस्यार्धप्रबुद्धस्य सर्वं ब्रह्मेति यो वदेत् ॥ महानरकजालेषु स तेन विनियोजितः ॥ प्रबुद्धबुद्धेः प्रक्षीणभोगेच्छस्य ॥
॥ निराशिषः ॥ नास्त्यविद्यामलमिति त्वादृशस्यैव गोचरः ॥ सति दीप इवालोकः सत्यर्क इव वासरः ॥ सति पुष्प इवामोदश्चिति ॥
॥ सत्यां जगत्तथा ॥ प्रतिभासत एवेदं न जगत्परमार्थतः ॥ ॥ ॥

सर्वं परिस्फुरतीति दर्शयितुमाह ॥ आदाविति ॥ आदौ समादिसाधनचतुष्टयसंपन्नं परीक्ष्य पश्चाद्विकारिणं बोधयेदित्यर्थः ॥ अन्यविकारिबोधेनु महा
नत्यवाय इत्याह ॥ अज्ञस्येति ॥ सोसाः तोन बोधकेन प्रबुद्धेति ॥ निराशिष ॥ निःसंकल्पस्य त्वादृशस्यैव अविद्यामलं नास्तीति बोधो गोचरो योग्य इत्यर्थः ॥ सतीति ॥
दीपालोकादिवद्ब्रह्मजगतोनापि कार्यकारणत्वात् ॥ पनरस्यापि वियोगो नापि भेद इति भावः ॥ ॥ ॥

153 क्षीरोदेति ॥ श्लोकद्वयं वाक्यं ॥ शीतातपल्लवैः शीतलवैरातपल्लवैश्चोपलक्षित ॥ आवृत्तलोलाभ्रः आवृष्टिवर्षाकाले लोलान्यभ्राणि यास्मिन् वासन्ते स वासन
इव वनगामान्धमवाप्नोति ॥ तामां प्रकाशतांयासीत्यन्वयः ॥ अनन्तस्येति सर्वस्य सर्वात्मकस्य एकस्याद्वितीयस्य भासतः प्रकाशमानस्य अनन्तामितसारस्य अ
नन्तपारस्य कल्पनावन्ध्यहेतुरविद्याक्षयमागता ॥ तेजसास्तिमिनावरागासंभवादितिभावः ॥ यथेति ॥ सभोक्तयः ॥ सर्वा एव वयं यथाभूतार्थवाक्यार्थविस्मृतादिवाक्यार्थ

॥ श्रीरामउवाच ॥ ॥ क्षीरोदकुक्षिनल्पाभिः शीतलामलदीप्तिभिः ॥ नवोर्मिभिर्विविक्ताभिर्गंभीराभिः प्रवोत्थितः ॥ त्वामाम ॥
॥ न्यामिवाप्नोम्यतगीयाभिः प्रकाशताम् ॥ शीतातपल्लवैः आवृत्तलोलाभ्र इव वासनः ॥ अनन्तस्याप्रमेयस्य सर्वस्यैकस्य भास्वतः ॥ अ ॥
॥ नन्तामितसारस्य कल्पनाक्षयमागता ॥ वसिष्ठउवाच ॥ यथाभूतार्थवाक्यार्थैः सर्वा एव मभोक्तयः ॥ गासमथाविद्रपार्थाः पूर्वा ॥ १५३
॥ परविरोधतः ॥ ज्ञानदृष्टौ प्रसन्नायां प्रबोधे विततोदये ॥ यथावज्ञास्यसि त्वस्यो महाकृदृष्टिवलावलम् ॥ ॥ ॥

एवं असमर्थास्त्रसंगतार्थस्त्वानभवन्ति ॥ पूर्वापिनादिनोक्ततो विरूपार्था विपरीतार्थाश्च न भवन्ति ॥ यद्येवं तर्हि किमिति तथा न प्रतीयत इत्यत आह ॥ ज्ञानेति ॥ म
हाग्दृष्टिवलावलं ममवाक्यान्तन्मूलभूताया दृष्टेर्ज्ञानिस्य वलावलं प्रमाणप्रमा ॥ ॥ ॥

अविद्ययेति ॥ उन्नमयापरिपक्वयास्वात्मनाशोद्यमोत्थयासत्वरूपनाशाय यउपमस्तेनोदितयापरमसाक्षात्कारूपयाविद्यायाः आद्याविद्यापरिणामरूप
त्वाद विद्यायाः स्वात्मनाशोद्यमोत्पत्वेवेदितव्यं ॥ इदृशीति ॥ भूतमायाप्राणिनामविद्यामदमावोतिपाठेभव ॥ संसारस्तन्मूलभूतमायाइदृशीयास्वनाशोनस्वर्पन

॥ अविद्ययेवोन्नमयास्वात्मनाशोद्यस्पेत्यया ॥ विद्यासाप्राप्यतेरामसर्वदोषापहारिणी ॥ साम्प्रतिस्वस्वमस्वेणामले ॥
॥ नक्षाल्पतेमल ॥ समंविषविषेणेतिरिपुणाहन्यतेरिपुः ॥ इदृशीभूतमायेयंयास्वनाशेनहर्षदा ॥ नलक्ष्यतेस्वभावोस्याः ॥
॥ प्रेक्ष्यमाणैवनस्यति ॥ नास्त्येषापरमार्थेनेत्येवंभावनयेद्धया ॥ जोभूत्वाज्ञेयसंज्ञाप्यनस्यस्पस्यात्स्वमाशयम् ॥ यावन्नुत ॥
॥ त्रकुद्धात्वंतावन्मायावसेवते ॥ निश्चयोभवतूद्दामोनास्त्यविद्येतिनिश्चयः ॥ सर्वब्रह्मेतियस्यान्तर्भाविनासहिमुक्तिभाक् ॥
॥ भेददृष्टिनविद्येयंसर्वथातांविवर्जयेत ॥ अविद्यासरितःपारमात्मलाभादृतेकिल ॥ रामनासाधनेतत्तिपदमदरूपमुच्यते ॥ ॥

ब्रह्मतीहर्षदाब्रह्मानंददायिनी ॥ अस्याःस्वरूपन्तुनलक्ष्यतेदृष्टुंनशक्यते ॥ यतःप्रेक्ष्यमाणैवनस्यति ॥ असत्यत्वादितिभावः ॥ नास्तीतिज्ञेयसंज्ञाप्याज्ञेयस्य
ब्रह्मात्मैक्यस्यसंज्ञाप्याअस्याभादिद्यायाः ॥ आस्वर्यस्वभाव ॥ अविद्येति ॥ आत्मलाभादृतेस्वरूपसाक्षात्कारमन्तरेणा अविद्यामरितः ॥ पारंनासायानिवृत्तिर्नसि
ध्यतीत्यर्थः ॥ हियस्मात्कारणात्तदविद्यापारमेवाक्षर्यंपदंकैवल्पमुच्यते ॥ ॥ ॥

153

कुत इति श्लोकत्रयं वाक्यं ॥ इयमविद्या कुतो जाता नेति विचारणामात्रात्(?) निष्प्रयोजनत्वात् ॥ यथा अविद्या प्रयोजनम् दुःखेषु यथार्थानानि योत्पतितथाइमामविद्याक थंकसी
त्येषैव विचारणातेस्य ॥ अस्या एव प्रयोजनत्वात् ॥ सप्रयोजनत्वसेवाह ॥ अस्यामविद्यायां क्षीणायामसौ गतायां सत्यां ॥ यथा अविद्यायत उद्भूता स्वरूपेणा च यथाभू
ता यथा च नष्टा स्वदुःखाप्तितमा र विज्ञास्यसि तत्तस्मात्कारणात् ॥ रोगशालारोगा पीनां शालायां रोगाः णामास्पदे ॥ अस्यांविद्यायां चिकित्सने यत्नं कुर्वित्यन्वयः ॥

॥ कुतो जाते यामिति नेराममास्याविचारणा ॥ इमां कथमहं हन्मीत्येषा ते स्याविचारणा ॥ अस्तंगतायां क्षीणायामस्योज्ञास्यसि राघव ॥
॥ यत एषा यथा चैषा यथा नष्टेत्यखण्डितं ॥ तदस्या रोगशालायायत्नं कुरु चिकित्सने ॥ यथैषा जन्मदुःखेषु न भूयस्त्वां नियोक्ष्य ॥
॥ ति ॥ आत्मन्येवात्मनाव्योम्नि यथा सरति मारुतः ॥ तथात्मात्मशक्त्यैव स्वात्मन्येवैति लोलतां ॥ स्वात्मनि स्वपरिस्पन्दैः स्फुर ॥
॥ त्यज्ञा स्वचिदा चिः ॥ एकात्मकमखण्डं तदित्यन्तर्भाव्यतां हृदम् ॥ कोश्चिक्षुभितरूपास्ता चिच्छक्तिश्चिन्मयार्णवे ॥ तन्मय्येव ॥ ॥
॥ स्फुरत्यन्तस्तत्रैवोर्मिरिवार्णवे ॥ ॥ ॥ ॥

स्वात्मनीति ॥ चिदा चिः स परिस्पन्दैः स्वरूपा विक्षेपैः ॥ आत्मन्येव स्फुरतीति ॥ अतः कारणात्तद्वस्तु ॥ एकात्मकमखण्डं चेत्यन्तर्हृदि भाव्यतां विचार्यतां ॥ किं चिदिति
चिन्मयार्णवे सा ॥ अविद्यारूपा चिच्छक्तिः ॥ किंचित्क्षुभितरूपा सतीतन्मय्येव चिद्रूप एव तत्रैव स्फुरति ॥ अर्णवे ॥ ऊर्मिरिवेति ॥ आत्मनीति ॥ व्योम्नि मारुतो यथा ॥ आ
त्मन्येव नासौ पृथक् स्वयान्तरेण सत्ताभेगच्छति ॥ तथा आत्मापि स्वात्मशक्त्यैव स्वाभिन्नया चिच्छक्त्यैव स्वात्मन्येव लोलतां जगद्रूपतामेति ॥ आत्मैव जगतो बीजकारणमथा

१५४

सागमीति॥ सा चिद्रूपा देवी सर्वशक्तिस् तया अनन्तशक्तित्वात्॥ सा तया स्फुरन्तीव यस्याः सखी रिव सहचारिणी देशकालक्रियाशक्तिः संप्रकर्षयति॥ प्रेनयति
प्रेनयति स्वं स्वरूपं प्रति वेन्नयति॥ असौ चिद्देवी स्वभावं स्वस्वरूपं विदित्वा उच्चैरनन्तपदोत्थितापि॥ अविभाविता प्रसन्नाविवा न निता सती रूपं
स्वरूपं परिमितेन परिछिन्नेनात्मना भावयति॥ परमकान्तया तया॥ तया देव्या परमानन्दरूपमेव परिमितत्वेन भावितं तदेव एनां देवीं नामसंख्याकादृशो दृष्ट्या नुगता
भवन्ति॥ नामसंख्यादिभेदमेव प्रपञ्चयितुमाह॥ सार्धश्लोकत्रयेण॥ विकल्पेति॥ विकल्पकल्पिताकारं संकल्पविकल्पाद्युपकल्पिताकारं देशकालक्रियास्पदं देश

॥ सा या स्फुरन्ती सा देवी सर्वशक्तिस् तया तया॥ देशकालक्रियाशक्तिर् यस्याः संप्रकर्षति॥ स्वं स्वभावं विदित्वोच्चैरप्यनन्तं॥
॥ पदोत्थिता॥ रूपं परिमितेनासौ भावयत्यविभाविता॥ यदेवं भावितं रूपं तया परमकान्तया॥ तदेवैतां समनुगता नामसंख्यादि॥
॥ कादृशाः॥ विकल्पकल्पिताकारं देशकालक्रियास्पदं॥ चितो रूपं महाकालो क्षेत्रज्ञ इति कथ्यते॥ वासनाः कलयन्सोपि यात्यहंकृतिका॥
॥ रतां पुनः॥ अहंकारो निवानिर्नेता कलङ्का बुद्धिरुच्यते॥ बुद्धिः संकल्पकलिता प्रयाति मननास्पदम्॥ मनो घनविकल्पं तु गच्छतीन्द्रि॥
॥ यतां शनैः॥ पाणिपादादिमदेहमिन्द्रियाणि विदुर्बुधाः॥ ॥ ॥ ॥

कलादिभिः कलङ्कीकृतविरवसच्छन्नो चितो रूपं क्षेत्रज्ञ इति कथ्यते क्षेत्रज्ञो जीवः॥ क्षेत्रज्ञोपि वासनाः कलयन् भावयन्नहंकारतां याति॥ अहंकारोपि वासना
भिः कलङ्कीकृतो चिनिर्नेता निश्चेता स च बुद्धिरुच्यते॥ निश्चयात्मिका बुद्धिरिति वचनात्॥ बुद्धिरपि संकल्पादिभिः कलिता मननास्पदे स्पन्दने प्रयाति॥ मनश्च
घनविकल्पं निबिडविकल्पं सत्॥ इन्द्रियाणां वा सेन्द्रियत्वं गच्छति॥ इन्द्रियाणि॥ न पाणिपादमयं देहं विदुः॥ इन्द्रियाण्येव देह इत्यर्थः॥ ॥ ॥

श्रीरामचं १

155

एवमिति ॥ एवमुक्तप्रकारेण संकल्पवासनारज्जुवेष्टितः ॥ सन् जीव एव दुःखजालपरीतात्मा क्रमान्नीचतां याति ॥ इतीति ॥ इति पूर्वोक्तप्रकारेण शक्तिमयं विवि
धशक्तिकं चेतः ॥ चिदेव घनाहंकारकोशकारक्रमिवत् स्वेच्छयैव बंधनं याति ॥ स्वेति ॥ तदेव चेतः स्वेन संकल्पितानां तन्मात्राणां शब्दादीनां जालस्याभ्यन्तर
वर्त्ति च भूत्वा श्रृंखलाबद्धसिंहवत् परां विवशतामेति ॥

॥ एवं जीवो हि संकल्पवासनाजीववेष्टितः ॥ दुःखजालपरीतात्मा क्रमादायाति नीचताम् ॥ इति शक्तिमयं चेतो घनाहंकारतां गतम् ॥
॥ कोशकारक्रमिरिव स्वेच्छया याति बन्धनम् ॥ स्वसंकल्पिततन्मात्रजालाभ्यन्तरवर्त्ति च ॥ परां विवशतामेति श्रृंखलाबद्धसिंहवत् ॥
॥ क्वचिन्मनः क्वचिद्बुद्धिः क्वचिज्ज्ञानं क्वचित्क्रिया ॥ क्वचिदेतदहंकारः क्वचित्पुर्यष्टकं स्मृतम् ॥ क्वचित्प्रकृतिरित्युक्तं क्वचिन्मायेति क ॥
॥ ल्पितम् ॥ क्वचिन्मलमिति प्रोक्तं क्वचित्कर्मेति संस्थितम् ॥ क्वचिद्बन्ध इति प्रोक्तं क्वचिच्चित्तमिति स्मृतम् ॥ क्वचित्क्वाविदविद्येति क्वचि ॥ १५५
॥ दिच्छेति सम्मतम् ॥ इमं संसारमखिलमाशापाशविधायकम् ॥ वधदन्तःफलैर्हीनं वटधानावटं यथा ॥

क्वचिदिति ॥ श्लोकत्रयं वाक्यम् ॥ नानाशक्तियुक्तमेतदेव चैतन्यमतो ऽस्यादिरूपेण नानात्वं वृत्तिपद्यत इत्यर्थः ॥ इममिति सार्द्धश्लोकत्रयं वाक्यम् ॥ वधधानाव
टबीजकल्पवणमिव ॥ आशापाशविधायकं फलैर्हीनं न खनफलाभिमांसं सानमक्त ऽभ्यन्तरे ददत ॥

त्वि न्ना भिरेवानलाशिरवाभि दग्धं कोपेगो वाजगरेाा सूर्पेाा वार्घेत भाकृतिकामे नेवाब्धिकल्लोलैर्हृतम्॥ विस्मृत आत्मा पितामहः स्वयेनतथाभूतम्॥ मनो
मातङ्गमिव कर्दमात्तीरान्नूपात्तमुद्धरन्क्षणं लङ्घि र्ङ्गरामरणाविषयादे मूर्च्छिते॥ शुभाशुभयोः ४ प्रापेपापयोः प्रसन्नेाा पराहृता॥ आकृतर्यस्यपतास्मिन्

॥ बिन्नानलाशीरवाद्दग्धं कोपाजगरवर्घितम्॥ कामाब्धिकल्लोलहृतं विस्मृतात्मपितामहम्॥ समुद्धर मनो राममातङ्ग॥
॥ मिव कर्दमात्॥ क्ष्ण लङ्घरामरमाणाविषादमूर्च्छित सुभाशुभप्रसन्नपराहृताकृतो॥ दयेह नस्वमनसि यस्यजायते नराह्णातिर्ज॥
॥ गतिसराम राक्षसः ४॥ वासिष्ठ उवाच॥ एवं जीवाश्रिताभावा भवभावनयाहिताः ४॥ ब्रह्मणाः ४ कालिताकाराल्लक्षशोऽप्यथकोटिशः॥

स्वमनासियस्य दयाद्वुर्द्धिर्न्नु मिच्छानजायते॥ सननाहृतीसराक्षस एवो एवामिति॥ नवभिः श्लोकैर्वाक्यम्॥ निर्भ्नात॥ काणो ग्राह्वकालितकानात॥ मायासहि
ता ब्रह्मणाः ४ सकाशात॥ भवभावनयासंसानवासनयासहिताः॥ जीवरूपस्विताभावाविलाशान्लक्षशः कोटिशः॥ ॥ ॥
॥ ॥ ॥ ॥ ॥

संख्यातीताश्च पुराजाताः ॥ अद्यापि जायन्ते उत्पस्यन्तेपि च ॥ ते च जन्मकाले पौर्वापर्येण प्रत्येकं पापं पतन्तं तस्य तं ज्ञानवैचित्र्याच्च प्रथमवर्गमस्वभावेन सुरतिर्यग्गादिभावेन चतुर्विधाः संसारसंकटे पतन्तीति तत्समुदायार्थः ॥

॥ संख्यातीताः पुराजाता जायन्ते ऽद्यापि भाविताः ॥ उत्पत्स्यन्तेपि चैवान्ये कणौघा इव निर्झरात ॥ कोचित्प्रथमसंजन्मानः ॥ केचिज्जन्मगताधिकाः ॥ केचित्संख्यजन्मानः केचिद्द्वित्रिभवान्तराः ॥ केचित्किन्नरगन्धर्वविद्याधरमहोरगाः ॥ केचिदर्केन्दुवरुणा त्र्यक्षाब्जोद्भवपद्मजाः ॥ केचिद्ब्राह्मणभूपालवैश्यशूद्रगणाः स्थिताः ॥ केचित्तृणौषधीवृक्षफलमूलपतङ्गकाः ॥ केचित्कदम्बजम्बीरसालतालतमालकाः ॥ केचिन्महेन्द्रमलयसह्यमन्दरमेरवः ॥ केचित्क्षारोदधिक्षीरघृतेक्षुजलराशयः ॥ केचिद्दिशाला ककुभः केचिन्नद्यो महारयाः ॥ विहायसा वो केचिच्च पतन्त्युत्पतन्ति च ॥ कन्दुका इव हस्तेन मृत्युनाविरतं हताः ॥ भुक्त्वा जन्मसहस्राणि भूयः संसारसंकटे पतन्ति केचिदबुधाः संप्राप्यापि विवेकिताम् ॥ आविरतमियमातता स्थितौ येन विततिविनरपतिवर्धते सुवेव ॥ त्रिभुवनरचनाविमोहमायापरमपदेन सजीववारिराशौ ॥ श्रीनामडवावा ॥ जीवो मनःपदं प्राप्य वेनोर्ध्वपदमागतः ॥ यथा हृद्धास्तथा सर्वे विरत्तिनो वदाम्यहं ॥ वशिष्ठउवाच ॥ त्रैलन्दश्रृणु महाबाहो शक्तिनीनायिकाकमम् ॥ निदर्शने नैव ज्ञास्यसे जगतां स्थितिम् ॥

आविरततामिति चारिराशौ हस्तीवपरमपदे ब्रह्मणि त्रिभुवनरचनारूपा विमोहयतामायामस्येव भवति वर्धते विनस्पतितेन्वयः ॥

१४१

दिक्कालेति ॥ श्लोकद्वयं वाक्यम् ॥ दिक्कालादिभिरनवच्छिन्नमात्मतत्त्वं कर्तृ लीलयैव स्वशक्तितो भोक्तृतां ॥ दिक्कालकलितं यद्वपुरादत्ते स्वीकरोति जीव
शब्दपर्यायवाच्यं तदेतद्रूपं वासनावशतः परं वासनावशादेव केवलं लोलं सन् मनः संपद्यते ॥ कलयन्तीति ॥ मनोरूपा शक्तिः कलयन्ती विचारयन्ती आदावच्छां
शब्दबीजरसोन्मुखीं शब्द एव बीजं शब्दतन्मात्रीमित्यर्थः ॥ तद्विषयो न समस्त ज्ञावनात उन्मुखीं तत्सापेक्षतां पूर्विकामित्यर्थः ॥ तादृशीमाकाशभावनामच्छ

॥ दिक्कालाद्यनवच्छिन्नमात्मतत्त्वं स्वशक्तितः ॥ लीलयैव यदादत्ते दिक्कालकलितं वपुः ॥ तदेतज्जीवपर्यायं वासना ॥
॥ वशतः परम् ॥ मनः संपद्यते लोलं कलनाकलनोन्मुखम् ॥ कलयन्ती मनःशक्तिरादौ भावयति क्षणात् ॥ आकाश ॥
॥ भावनामच्छां शब्दबीजरसोन्मुखीम् ॥ ततस्तद्घनतां याति घनस्पन्दक्रमान्मनः ॥ भावयत्यनिलस्पन्दं स्पर्शबीजरसो ॥
॥ न्मुखम् ॥ ताभ्यामाकाशवाताभ्यां दृढाभ्यासवशात्ततः ॥ शब्दस्पर्शस्वरूपाभ्यां संघर्षाज्जायतेऽनलः ॥ ॥ ॥

याति ॥ पूर्वं शब्दतन्मात्रं भावयित्वा पश्चादाकाशभवनां भावयतीत्यर्थः ॥ शब्दतन्मात्रस्याकाशनिदानत्वात् ॥ ततइति ततोऽनन्तरं तन्मनो घनतां याति सत
घनस्पन्दक्रमात्स्पर्शबीजरसोन्मुखं स्पर्शतन्मात्रभावनापूर्वकमनिलस्पन्दं वायोश्चलनं भावयति ॥ ताभ्यामिति ॥ शब्दस्पर्शस्वरूपाभ्यां साकाशवाताभ्यां
दृढाभ्यासवशात् ॥ यः संघर्षस्तस्माद्धेतोर्मन एवानलो जन्यते ॥ अग्निमस्वापित्वात्तद्रूपं भवतीत्यर्थः ॥ यशात्तत इति पाठे न तो मनमेः ॥ अनलो जन्यत इत्यन्वयः ॥

श्रीरामचंद्र

157

मनइति॥ ताद्दग्गुणागतंशद्वस्पर्शरूपगुणाधुक्तंमनोरसतन्मात्रवेदनंभावयन्कामापपांशैत्यंचेतातिभावयाति॥ ततोभावनाजलसंवित्भवेत॥ ततइतिताद्दग्गु
णागतंशद्वस्पर्शरूपरसयुक्तंमनोवाच्यततन्मात्रंभावयाति॥ ततोनन्तरसेतस्मा द्भावनाद्भूमिसंविद्भवेत॥ अपेति॥ अथमहाभूतस्थूलानलत्वं इत्यमनेनत्र
कानेणाभूतेस्तन्मात्रैश्चवेष्टितम्॥ अतएवततनुतांमूलतांजाह्मपजन्मनःकर्त्तव्योम्निस्फुरितंवङ्किकाणावानंवपुःपस्पाति॥ भावयाति॥ अकामिति॥ अरुध

॥ मनस्ताद्दग्गुणागतंरसतन्मात्रवेदनं॥ साणाद्येततपांशैत्यंजलसंवित्ततोभवेत॥ ततस्ताद्दग्गुणांस्तुनंमनोभावयातिन्द्रा॥
॥ णात॥ गंधतन्मात्रमेतस्माद्भूमिसंवित्ततोभवेत॥ अपेत्यंभूततन्मात्रावीष्ठितंतनुतांजह्त॥ वपुर्वङ्किकाणाकानंस्फुरि॥
॥ तंव्योम्नि परपाति॥ अर्फंकानेकलायुक्तंवुद्धिवीजसमान्वितम्॥ तउपष्टकामित्युक्तोभूतस्त्पत्रषघपदम्॥ तस्मिंस्तुज्ञात्तसंयो॥
॥ गाज्ञावयन्नासुनंवपुः॥ स्थूलतामेतिपावेनमनोविल्वफलंयथा॥ ॥ ॥

रकलायुक्तमहंकानोदैनेकादशाभिभिन्द्रियैर्वुन्नंवुद्धिवीजसमान्वितं॥ वुष्यातन्मात्रैरवसमान्वितम्॥ तद्व्योम्निस्फुरितंवपुर्भूतस्त्पत्रषघपदम्॥ भूतानीत्न्युए
रीकेवर्त्तमानंपुर्यष्टकामित्युक्तम्॥ तास्मिन्निति॥ तास्मिन्पुर्यष्टकोस्थित्वामनस्तीव्रसवेगात्तद्भवासनायोगाद्धेतोर्भासितुंनंवपुर्भावयत॥ पाकवशाद्विल्वफलवत्स्थू
लतामेति॥ ॥

१५

सूषेति ॥ श्लोकद्वयं वाक्यम् ॥ अपानन्तरं तु जास्यपद्मनहेमानं सुषानामग्रभूतिमादिनिर्मानार्थं विवरिता ॥ अतः सानताल्लाम्रन्मयीप्राहातिः ॥ तत्स्यं द्वीभू
तेय ब्रह्मतस्सद्दशांविमलाम्बे स्फुरारितं तत्सुजपिताभूपतेजः ॥ स्वस्वभावत एव तु दुर्द्दशीनः पीठमामयम् ॥ पादमये पार्श्वयोः स्त्रिसंस्थानमध्येऽदन

॥ सुखास्यपद्मनहेमाभे स्फुरतीतं विमलाम्बने ॥ सन्निवेशमधादन्ते तत्तेजः स्वस्वभावतः ॥ दुर्द्दशीनः पीठमयमक्तः पादमयं तथा ॥ पार्श्व ॥
॥ योः स्त्रिसंस्थानमध्ये वोदनवार्म्मिणाम् ॥ कालेन स्फुरतामेत्य भवेत्यमलविग्रहः ॥ बुद्धिसत्त्वबलोत्साहविज्ञानैश्वर्यसंयुतः ॥ स एव भ ॥
॥ गवान् ब्रह्मा सर्व्वलोकपितामहः ॥ अवलोक्य वपुर्ब्रह्मादेकान्तमात्मीयमुत्तमम् ॥ चिन्तामभ्येति भगवांस्त्रिकालामलदर्शिनः ॥ एकाकिन ॥
॥ न पश्यमाकाशोविन्मयैकात्मरूपिणी ॥ अदृष्टपानपर्यन्ते च धर्मं किमिभूदिति ॥ इति विचिन्तितवान्ब्रह्मा सयोजातोमलात्मदृक् ॥ स परस्पतर्यद्वि ॥
॥ न्दानि समतीतान्यनेकशः ॥ स्मरत्यथो सनत्कलान्सर्व्वधर्म्मगुणाक्रमान् ॥ लीलया कल्पयत्येवं विनाः संकल्पजाः प्रजाः ॥ नानावासंसमान ॥
॥ स्थानांवर्द्दनगरं यथा ॥ तासां स्वर्गजपिवर्जार्थसिद्धिकामार्थसिद्धये ॥ अनन्तानि विचित्राणि शास्त्राणि समकल्पयत ॥ ॥ ॥

धर्म्मिणां वरान्तेवेशमादन्ते ॥ कालेनेति ॥ सार्द्धश्लोको वाक्यम् ॥ स एवोक्तिः सन्निवेश एव कालेन स्फुरत्तामेत्य मलविग्रहः ॥ बुद्ध्यादियुक्तः सर्व्वलोकपितामहो भगवान्ब्र
ह्मा भवतीत्यन्वयः ॥ तत्र बुद्धिस्त्रैकालिकीर्यदि तु मनीषा सत्त्वं व्यवसायः ॥ वलं शारीरं सामर्थ्यम् ॥ उत्साहो लोकोत्तरकार्येषु स्थेयात्प्रयत्नः ॥ विज्ञानं विशिष्टमीश्वरं सा
क्षात्कारपं ज्ञानम् ॥ ऐश्वर्यमाणिमादि तेषु संस्थितः प्रतिष्ठितः ॥ ॥

स्तादृशीरिति॥सर्गेर्जगति॥स्पष्टीसज्यमानः॥प्रपंचःकोरामेति॥मात्रभावनिवेशाय॥अत्रसंसारनाउम्व नेभाववर्तेत्पर्यमानिवेशायगंधर्वेति॥गंधर्वनगनगरा स्पा

॥स्तादृशीरेवामयिरामसर्गोऽस्मिन्नास्थितिमागता॥वीचिरिवतृपान्मनसः पुष्पलक्ष्मीर्मधोरिव॥**वसिष्ठउवाच**॥स्वसंकल्पकृताःसर्वे॥
॥देवासुरनरामरा॥स्वसंकल्पोपशमनोशाम्यन्त्यास्नेहदीपवत्॥आकारासदसंसर्वंकल्पनाभावजृंभितम्॥जगन्नास्यमहाबुद्धेसुप्ति॥
॥र्दृश्वप्नमुपात्पितम्॥नजायतेनाम्रियतेइतिकिंचित्कदाचन॥परमार्थेनसुमतेमिथ्यासर्वंतुविद्यते॥कोरामाचेमुजझानांसंसारनाउम्व॥
॥रंतजः॥असदेतदितिज्ञात्वामात्रभावंनिवेशय॥गंधर्वनगनस्पार्थेभूषितेदूषितेतिच॥अविद्यारोगसुताद्येवकिःकामःसुखदुःखयो॥
॥येनदानेषुवृन्देषुदुःखंयुक्तंनवेष्टता॥इच्छायांमोहमायायाकःसमाश्वासवान्नित॥येवेवजायतेरागोमूर्खस्याविकतांगतैः॥तैनेवमो॥ १५८
॥गैःज्ञास्याविरागउपजायते॥अधुराद्यवतत्वज्ञोव्यवहारनेषुसंस्थितः॥नष्टनष्टमुपेक्षस्वप्राप्तंप्राप्तमुपाहर॥अनागतानांभोगानाम॥
॥वाञ्छनमहात्मिमम्॥आगतानांचसंभोगइतिपण्डितलक्षणम्॥यस्यस्यादिदमित्यास्थानिवृत्तासर्ववस्तुषु॥कोडीकरोतिसर्वज्ञिना॥
॥विघातमवास्तवी॥ ॥ ॥ ॥

येभ्रमवितेदूषितेव॥यथानसुखंनदुःखंवातद्वदविद्याकल्पितेसुताद्यवापिसुखदुःखयोःकामः॥यस्यसर्ववस्तुषुइदंस्यादित्यास्थानिवृत्ता॥तंसर्वजमवाक
वीअविद्यानक्रोडीकरोतिनाहन्तीति॥ ॥ ॥ ॥ ॥

शुद्धमिति॥ शुद्धं निष्कलङ्कं सदसतोः कार्यकारणभूतयोः॥ मध्ये कार्यकारणात्मकं चिन्मात्रं रूपं पदम्॥ तत्तु कुशावलम्ब्य सबाह्याभ्यन्तदृश्यं मा गृहाण मा वि
मुञ्च॥ उपेक्षस्वेत्यर्थः॥ यस्येति॥ कर्माणि॥ अन्यस्य कर्तुर्ये तिष्ठतः प्रवर्तमानस्य प्रज्ञस्य ज्ञाननिष्ठस्य यस्य विषयेषु इच्छा न वर्त्तन्ते॥ इष्टसाधनबुद्ध्यभावात्॥ अनिच्छा
वा॥ अनिष्टसाधनबुद्ध्यभावात्॥ तस्य प्रज्ञा पद्मपत्रमम्बुभिरिव हर्षविषादादिभिर्न लिप्यते न संश्लिष्यते॥ यदिति॥ स्वदते स्वादनं करोति॥ उच्चैरिति॥ उच्चैः पदा

॥ शुद्धं सदसतोर्मध्यं पदं बुद्ध्वावलम्ब्य च॥ सबाह्याभ्यन्तरं दृश्यं मा गृहाण विमुञ्च मा॥ यस्य नेच्छा न चानिच्छा ज्ञस्य कर्मणि॥
॥ तिष्ठतः॥ न तस्य लिप्यते प्रज्ञा पद्मपत्रमिवाम्बुभिः॥ यदि तेनेन्द्रियार्थश्रीः स्वदते हृदि राघव॥ तदा विज्ञातविज्ञानः समुत्तीर्णो भ॥
॥ वार्णवात्॥ उच्चैःपदाय परया प्रज्ञया वासनागणात्॥ पुष्पाद्गन्धमिवोदारं चेतो राम पृथक्कुरु॥ संसाराम्बुनिधावस्मिन्वासनाम्बु॥
॥ परिप्लुते॥ ये प्रज्ञानावमारूढास्ते तीर्णा बुडिताः परे॥ न त्यजन्ति न वाञ्छन्ति व्यवहारं जगद्गतं॥ सर्वमेवानुवर्त्तन्ते पारावारविदो जनाः॥

पदकैवल्याय प्रज्ञया प्रज्ञाप्रकर्षेण हेतुना वासनाजालाच्चेतः समुद्धरेत्यर्थः॥ संसारेति॥ प्रज्ञायामनारूढायां कदाचिदपि संसारान्नोत्तरणमिति भावः॥ ने
ति पारावारविदः संसारसागरस्य पारं उत्तरणं हेतुः॥ विद्याप्रवाहं संसारहेतुरविद्यातद्विदः इत्यर्थः॥
॥ ॥ ॥ ॥ ॥
॥

श्रीरामचंद्र॰

कदाचिदित्यादिनासार्द्धेनश्लोकषट्केन ॥ सृष्टिक्रमस्यानियमंदर्शयति ॥ तत्रकर्तुर्नियममाह ॥ येनशार्व्वःशिवसम्बन्धिन्य ॥ ब्रह्माणःप्रादुर्भविस्यानमपि ॥

159 नानियतमित्याह ॥ द्वितीयेन ॥

॥ सुश्रूषेनापिनारविघत्तेनदेवोध्यानसंगिना ॥४॥ नियतिश्चनमुञ्चन्तिमहान्तोभास्करा इव ॥ वाल्मीकिरुवाच ॥ इत्युक्तंगिनाविम ॥

॥ लयाविमलाशयस्परामोमुनेःसपरिपृष्टइवावभासे ॥ ज्ञानामृतेनमधुनो ॥ विचारितान्त ॥४॥ पूर्त्ताःशशाङ्कइवशीतलतांजगाम ॥ वसिष्ठ ॥

॥ उवाच ॥ कदाचित्सृष्टयःशार्व्वःकदाचित्पद्मजोद्भवाः ॥ कदाचिदपिवैष्णव्यःकदाचिन्मुनिनिर्मिताः ॥४॥ कदाचित्पद्मजोब्रह्माकदाचित्सलि ॥ १५८

॥ लोद्भवः ॥४॥ अरवाण्डयोद्भवःकदाचित्तः ॥४॥ कदाचिज्जायतेऽम्बरात ॥ कस्यांचिज्ज्ञानभूःस्रष्टा सोनिनंधत नुसंकट ॥ कस्यांचिद्वनीन्द्राकस्यांचि ॥

॥ द्भूवराहृता ॥ कदाचिन्मृन्मयीभूमिःकदाप्यासीद्दृषन्मयी ॥ कदाचित्काञ्चनमयीकदाचिन्मांसमप्यभूत ॥ कदाचिन्प्रथमंव्योमप्रतिष्ठाम ॥

॥ पिगच्छति ॥ कदाचित्स्वन्प्रथमंपृथ्वीकदाचित्प्रथमंपयः ॥ कदाचित्प्रथमंतेजः कदाचित्प्रथमंमरुत ॥ निदर्शनार्थंस्पृष्टेषुमयेकस्यजगज्ज ॥

॥ यतो ॥ भवतेवाधितोन्यान्निर्नविनानियमःक्वचित ॥

॥ पृथ्वीवीस्वरूपमप्यानियममित्याह ॥ तृतीयचतुर्थाभ्याम् ॥ विपदादेःपौर्वापर्यमप्यनियतमित्याह ॥ सार्द्धेनपञ्चमेन ॥ उक्तस्यानियमस्योपसंहारः ॥ षष्ठेनेतिविवेकः ॥

दशोति॥ दशापनीतपितृकः दशाजीवितवाल्लस्यवरशावस्पातया॥ अपनीतः पितायस्य कुररः॥ उकोशनामापक्षिविशेषः॥ उत्पायेति पाश्चात्यमोर्द्धदेहिककर्म॥ ज्ञात्वाप्नोति॥

॥ दशापनीतपितृकः करुणांकुररोयथा॥ मातापितृवियोगेनशोकश्चापितायशः॥४॥ ग्लानिमभ्यायायोनूनं हेमन्तइवपंकजम्॥ वाल्मीकोसावयः
॥ दीनात्मावनदेवतस्यावने॥ इत्यनारवारीतोरामतपादस्यशरीनसा॥ ऋषिपुत्रमहाप्राज्ञःकिमज्ञइवरोदिषि॥ संसारस्यनकस्मात्त्वंस्वरूपंचोत्तिनि
॥ वंचलम्॥ सर्वैदेवदशीसाथोसंसारस्यास्पितिश्चलं॥ जायतेजीवतेपश्चाद्वस्यश्चाविनश्यति॥ तदर्थमाक्रपास्वयंविषादमनाणेपितुः॥४॥ अ
॥ वश्यभाव्योसमयोज्ञातस्याङ्गयतेरिव॥ अशरीरामितिश्रुत्वाणीनमानकालोवनः॥ धैर्यमासादयामाससरिवागीलानीताद्दिव॥ उत्पाया॥
॥ वश्यकंक्षात्वापाश्चात्यंपितुनादृतः॥ चकारतपसेबुद्धिंदृष्टाप्तुन्नमस्तकं॥ ज्ञात्वाणकर्मणातस्यविपिनेचनतत्तपः॥ अनन्तासंकल्पमयंश्रोत्रि
॥ यत्ववस्थवत्॥ अज्ञानजेयकुदेसत्तगुरुश्रोत्रियतपातपा॥ नविशश्यामवेतोस्यपवित्रेपिधरातले॥ अरूढमेवपरस्पत्सननेमेलाविदेदृशि॥ अथसंक
॥ ल्पतेनैवसंकल्पमनसैवसः॥ हृत्वाग्यमेवसंसृष्टास्यपतिरचोविनाममा॥ अपेदानोतपस्त्यपितपसायेनशारिदेषु॥ स्वगवात्स्यपितिमान्नोतिसास्वा॥
॥ सुवदलेषुच॥ ॥ ॥ ॥ ॥

अनन्तासंकल्पमयनपसे॥ एताद्दशोनाविशुद्धेनस्यानेभावितअम्॥ एवंविधैश्चपावनैःसाधनैर्मविनव्यामित्यनन्तासंकल्पवतुनंश्रोत्रियत्वेनव्याद्यशात्वं॥ ॥

१३८

160

पुनरीति ॥ यत्वार्थापिपुगानि पुनः पुनरावर्त्तति इत्यर्थः ॥ इत्यं सर्वमिदं पुनः पुनरावर्त्तएव ॥ य एवायं नु पुनरस्ति कालान्तेनोपितथैवावतिष्ठते ॥ तन्नादृशीकृ
त्स्यं तितत्वं वस्तु नास्ति ॥

॥ पुनः कृतं पुनस्त्रेता पुनर्द्वापरं पुनः कलिः ॥ पुनः पुनरिदं सर्वं तिर्यक्तिन पुनस्तुयत ॥ जगन्मायास्वरूपस्य वार्त्तानाप्यपदेशात् ॥८॥
॥ गाथुनाख्यायिकारामतार्पमायामयाष्ठणु ॥ अस्त्यस्मिन् वसुधापीठे विचित्रकुसुमद्रुम ॥८॥ माराषो नाम विख्यातः ॥८॥ श्रीमा ॥
॥ न्जनपदो महान् ॥ कदम्बवनविस्तारिलीलावलितजंगलः ॥ विविचावितगच्छः सर्वाश्वर्यमनोहर ॥८॥ तत्रैकास्मिन् गिरितटे ॥
॥ कर्णिकानसमाकुले ॥ कदलीखण्डनीनं वेनीयगुल्मविराजिते ॥ कश्चित्पनमधर्मात्मा मुनिरासीन्महातपाः ॥८॥ दीर्घतनामा म ॥ १५०
॥ हातपोयोयोगेन संयुतः ॥८॥ रोमलोमेति विख्यातः पिता तस्य बभूव ह ॥ रामापन इव ज्ञातताम्नी त्रेतावस्तजिनो तस्यासावेक ॥
॥ पुत्रो भूतकवो देवगुरोरिव ॥ तेन सार्धं स ओगानीतवाज्जीवतं वने ॥ चपासोसनलोमा त्रभुक्त्वा दुर्गमात्म्यया सन्तोषे स्तु रागा ॥
॥ रत्यन्तानोडुःखगोपया ॥ एक एव वने तस्मिन् दीर्घतपः धर्मतोदतः ॥

रगीसंविन्नसंहृत्य कुन्नाशमतिभास्वनम् ॥ जुहावतस्मिन्सोहकृत्यमांसंस्वस्कंधाभिनीत: ॥ अथपगीद्याणाहृन्दस्यसमयागलाभिन्नय:४ ॥
मन्मुखरवचेनमायान्नुतिश्रमानेनभास्पताम् ॥ इतिसाविनयभगवान्समाद्धिस्तस्यदेवता ॥ उरोनभूवरीनाद्दीर्दीनास्तुधविपतेरिव ॥ उवा
ववबनेतिप्रक्रमारामिमतंवरम् ॥ रमणास्यापितेसाशोशोकस्यसन्मणीयथा ॥ इत्युक्तवन्नंतिदेवेसर्वपुष्पोपशोभित ॥ संपूज्यस्तुति
वादेनप्राहदिप्रकुमानकः४ ॥ भगवन्नतप्राणायिभुवः४ पावनमाण्डली ॥ प्राप्तोमितेनहृत्स्नाणामुपरीस्थितिरत्नाम ॥ इत्युक्तो मुनिपुत्रोणसर्व
देवमुखंशिरवो ॥ एवमस्त्वातवेत्युक्त्वाजगामान्तर्धिमीश्वर: ॥ तस्मिन्नन्तर्हिते देवे कृष्णास्ताप्यश्वाम्बुदे ॥ अथ यकाननमध्यस्थंबाष्वितास्वदमाउ
लम् ॥ कदम्बरोदसीस्तम्भमाहरोहद्विजोत्तम: ॥ तत्रासोव्योमलग्नायाः शाखायाः प्रान्तपल्लवे ॥ विवेशादिगताशंकमेकाग्रतपसि स्थित: ॥
अथोपविश्यमृदुरितत्रपल्लवाविष्टने ॥ स्रग्माजोकितास्तेनूदिश: कोलुककलीलया ॥ नारिदिकावलीनम्पारोजेनुस्तनकुमलाः ॥ नीर्मलाका
शुकवराभ्योहलीलामुदालका ॥ तामिरलताग्रहास्पिल्वोविलोक्य ककुभ: स्तायाम् ॥ दृष्टपमासनंवधादिम्भ: प्रत्याहृतात्मना ॥ अज्ञातपरमा
र्थेनाक्रियामात्रेवातिष्ठता ॥ पल्कार्प्यापिपुत्केन चेतसा सोप्यकोन्मरवम् ॥ ॥ ॥

श्रीरामचंद्र

16

इतीति॥चार्पिनोक्ते चार्पिनात्पपृच्छ क्वचिद्वनेयस्याश्रमम्॥ ॥ ॥

२. तत्रासौ दशवर्षाणि मनसैवाह्यजत्सुनात्॥ गवाश्वनरमेधाद्यैर्यज्ञैर्विपुलदक्षिणैः॥ कालेनामलतां याते वितते तस्य चेतसि॥ बलाद्व
तनाराज्ञ्ज निमात्तोप्रसादनम्॥ ततो विशीर्णावृक्षाणो विगलद्धासनामन॥ संस्पर्शैक पातस्यांलतायामयतःस्थिताम्॥ वनदेवीं विशालाक्षीं मा
लोलकुसुमाम्बराम्॥ तामुवाचानवद्याङ्गीं समुनिर्भिन्नितानननाम्॥ कानमुत्पजयत्राक्षिकाश्लीविक्षोभितस्मरा॥ इत्युक्ते मृगसावाक्षी गौरी पीनप
योधरा॥ मुनिमाह मनोहारि मुग्धाक्षुनामिदं वचः॥ यानि यानि दुनार्याणि वाञ्छितानि महीतले॥ प्राप्यन्ते तानि तान्याशु मत्तामेवयाश्रया॥ अ
हमत्र कुमारकीर्तिकदम्बाम्बपलकृते॥ लतालीलालयाभ्राजद्विपिने वनदेवता॥ परश्वैच्चासितपक्षस्य त्रयोदश्यां स्मरोत्सवे॥ बभूव वनदेवीनां
समाजो नन्दने वने॥ तत्राहमगमं नामैश्वर्यैर्जनाःसदः॥ तत्र दृष्टा मयासर्वा वियस्यां मदनोत्सवे॥ अपुत्रया पुत्रयुतास्तेनाहं दुःखिता भृशं॥
ख्यापि सर्वाण्यपि सापस्य वृत्तान्तं तरोःस्थिते॥ अनापेच कर्पनापाकिलशोचाम्य पुत्रिका॥ देहि मे भगवन् पुत्रं नो वेद्दहामि हाग्नये॥ त्वकरोम्पा
ऊति पुत्रदुःखदाहोपशान्तये॥ तामित्युक्तवतीं तन्वीं विहस्य मुनिपुङ्गवः॥ धाराद्वस्तगतं पुष्पं तस्यै दत्वा दयान्वितः॥ गच्छ त्वं च ऊर्मासेन पूजार्ह
मालिलोचने॥ प्रसोष्यसे सुतं कान्तं प्रसूनमिव सल्लता॥ किन्त्वसौ मनागावेशयायिन्यायस्त्वयासुतः॥ पावितःक्षुधसंप्राप्य ज्ञानं तेन भविष्यति॥ ॥ ॥ 16

इत्युक्त्वा समदानिस्तन्वीं प्रसन्नमुखमण्डलाम्॥ परिवव्याकि नोमीति चार्पिनोक्ताव्यसर्जवत्॥

कदर्पेति ॥ सार्द्धश्लोकद्वयं वाक्यं ॥ आख्यानशतैः यत्र सततमुपलब्धार्था ॥ आख्यायिका परोक्षवृत्तान्तमाख्यानम् ॥ दृष्टकल्पितैः स्वज्ञानकल्पितैः ॥ ॥

साजगामात्मसदनं मुनिः स्वार्थपरोऽभवत् ॥ अथ वहन्क्रमशः कालमृत्युसम्भवस्ताद्भिः तम् ॥ अल्पकालेन दीर्घेन सेवोन्मत्तविलोचना ॥ द्वादशा
ब्दमुपादायसुतं मुनिमुपाययौ ॥ साज्ञाम्यो पाविश्यपाये मुनिमिन्दुशमानना ॥ उवाच कलया वाचा ब्रूतं तमाभिवालिनी ॥ अयं स भगवन्नेभवः
कुमारः स च आवयोः ॥ कृतो मयास मयायाक्षिकजानोकिलकोविदः ॥ त्वमो केवलमेतेन ज्ञानं ज्ञानाद्विगतस्पृहम् ॥ तेन संसारमयं त्रोक्षितः प्रवराः ॥
परिपीक्षते ॥ ज्ञानं त्वमेवास्या विभो ह्युपयोपदिशाधुना ॥ एवं वदन्तं स मुनिर्माध्यि ध्यमवत्ते सुतं ॥ इहैव स्थापयेन त्वामित्युक्त्वा तां व्यसर्जयत ॥ तस्यां
गतायां सापि तुरन्तेवासितया तया ॥ अतिष्ठत्तं यतो धीमान्नर्कस्येवाञ्जाः ॥ पुत्रः ॥ नादर्प्यं ज्ञाप्य विज्ञानं ततारविचाभिरुक्तिभिः ॥ दीर्घेन कालमसो
तत्र मुनिः पुत्रमबोधयत ॥ आख्यायिकाख्यानशतैर्दृष्टान्तैर्दृष्टकल्पितैः ॥ तपोति कासवृत्तान्तैर्वेदवेदान्तनिश्चयैः ॥ अनुरूगतयानित्य
विस्तनेणायपाक्रमेः ॥ वरीष्ठ उवाच ॥ ॥ कदाचित्पार्यमार्जेणातेन कैलाशवाहिनीम् ॥ अथ त्वानुमदरूपा त्वाप्योमती पीगतः पुत्रा ॥ निर्गत्य
नभमस्तं त्र मुनिमाण्डलकोऽञ्जात ॥ रात्रो खण्नो सि सुमते पासूनमत्र मुत्र तम् ॥ यावत्पातिगोमी विटपकुहरान्कानने वच ॥ कुमलाक्षोजसमस्य
पपदस्येवानिश्चनम् ॥

॥ ॥ ॥

162

शृण्विति ॥ अस्य वत्स तातो वृत्तान्तस्य समासाद्दृशीपि मामाख्यायिकां वार्तायामित्यन्वयः ॥ अस्तीति ॥ स्वोत्पद्य इत्यादिभिर्नामान्तैर्गोपितार्थमाख्यायिकाउत्प्रश्नानन्त
न्तरसूनः स्वयमेव विवरिष्यति ॥ तथापि तत्र तत्र किंचिदुच्यते ॥ त्रय इति ॥ तस्यैवस्योत्पद्यस्य दिग्भरणाम ॥४॥ दिशां पूरणोक्षमाः ॥ शब्दार्थास्त्रयो देहाः सत्वादिगुणरूपाः ॥

॥ गरुड उवाच ॥ शृणु पुत्र महाबुद्धे वत्स तातो समासमिमाम् ॥ वार्तायामिमहाश्चर्यमेकामाख्यायिकां तव ॥ अस्ति राजा महावीर्यो विख्या ॥
॥ तो भुवनत्रये ॥ नाम्ना स्वोत्पद्य इति श्रीमान् जगदाक्रमणोद्यमः ॥ यस्यानुशासनं सर्वे भुवनेष्वपि नायकाः ॥ शिरोभिर्धारयन्त्युच्चैरखण्डमणिमि ॥
॥ वोत्तमम् ॥ यः साहसैकनाशीकोनानाश्चर्यविधानवान् ॥ केनापि च त्रिषु लोकेषु न महात्मावशीकृतः ॥ यस्यारम्भसहस्राणि नित्यसुखवघ्ना ॥ १६२
॥ त्यलम् ॥ लिख्यानुकेन शक्यन्ते कल्लोलजलवेरिव ॥ यस्य वीर्यं सुवीर्यस्य नरास्त्रैर्विचपानकैः ॥ केनापि भुवनेक्रान्तमाकाशमिवतिष्ठतः ॥
॥ यदीयो ललितारम्भलीलानिर्माणभासुराम् ॥ नमनागनुकुर्वन्ति शक्रोजेन्द्रनाप्यपि ॥ त्रयस्तस्य महाबाहोर्देहादिग्भरणक्षमाः ॥ जग ॥
॥ दाक्रम्पति छान्तउत्तमाधममध्यमाः ॥४॥ व्योमन्येवातिविततेजातोसौ त्रिशरीरकः ॥ तत्रैव वास्थितिं जातः शाद्वपात स्वपादिवत ॥

व्योमनी ॥ जातोसौ असौसोत्यः त्रिशरीरकः ॥ शीर्षसत्वादिरूपाणि शरीराणि यस्य तादृशः ॥ व्योमन्येवाविद्याकाश एव जातस्तत्रैवास्थितिं यातः शाद्वपात स्वशाद्वलेऽग्निरि
त्रिरीति ॥ शाद्वोव्योमतत्रैव पततीति शाद्वपातश्च पादिवत ॥ यथाहि पक्षी व्योमन्येवात्तभवतीति छातिर्नीयतेव ॥ तद्वदित्यर्थः ॥

तत्रैवेति ॥ श्लोकद्वयं सार्द्धं व्याख्यम् ॥ नगनामीति ॥ ब्रह्माण्डं चतुर्दिक्षु वनान्येव महारण्यायास्मिन् ॥ विभागत्रयभूषितं ऊर्ध्वाधोमध्यलोकोकाभेदेनात्रिधा विभक्तम् ॥ क्रीडाद्रि
रत्नरिणो मेरुमन्दराद्यः ॥ तेषु आस्थिता मुक्ताकलताः सरितस्ताभिर्द्विवालितम् ॥ वाप्यः सप्तद्वापन्नसप्तकेन भूरवितम् ॥ शीतलोष्णात्मकमक्षीणाद्येदीपद्वयं चन्द्रार्कौ तेनाविना

॥ तत्रैवापारपर्यन्तं नगरं तेन निर्मितम् ॥ चतुर्दिशं महारण्यं विभागत्रयभूषितं ॥ वनोपवनमालाढ्यं क्रीडाद्रिभिरुपस्थितम् ॥
॥ मुक्तालताभिर्वलितं वापीसप्तकभूरवितम् ॥ शीतलोष्णात्मकाक्षीणदीपद्वयविराजितम् ॥ तस्मिन्नेवातिविपुले पत्तने तेन ॥
॥ भूभृता ॥ सर्वाः गीर्वाणगोविराविता मुग्धापवरकाङ्गणाः ॥ कुड्यं कोविदचः केचिन्मध्ये कोविचित्रैर्योजिता ॥ आसीताघाददना द्व ॥
॥ त्रानवदानविभूरविता ॥ अनारतवरुद्वातवऊवातायतास्थिता ॥ दीपपञ्चकसालोकाश्चित्रिस्फूर्णा स्तुरूकधूपवन ॥ सस्तुरणा ॥
॥ लेपमृदवः घलोलिकुलसङ्कुला ॥ ॥

जितास्मीति ॥ सार्द्धश्लोकत्रयं नातः ॥ अपवरकादेहरूपाणापभ्यन्तनगरुहाणि ॥ आसितमाक्षादनेनामकेशनूपत्तणानं वहारणीरत्नोत्तपीनिवातायनानि नासिकादि
वराणीति तोपपर्वकीतिस्त्वाः स्फूर्णास्तत्र भावातपित्तकफाः रूपास्तेषां देहस्थानकत्वात ॥ उल्लाविनारूपापस्यीनि ॥ मसूणा आत्मेपो मृदवः शेषाः तत्र आत्मेपो वासल्यक ॥ मृन्मा
सी घलोल्यो भुजाघङ्गरूपा विशेषः ॥ ॥ ॥

163

मायेति । महायज्ञा अहंकारास्तेषामात्मनोभिन्नत्वं तत्त्वज्ञाननिवर्त्यत्वात् । तस्येति । भाविष्यत्नीं त्विमर्गाणि उभेभावि देहान्तनम् ॥

॥ माययाराविताम्तेनराज्ञा तेपुत्रमहात्मना । राज्ञीलारोमहायज्ञानित्यमालोकभारव ॥ अप्यायवनकोष्ठे पुवल्लस्तु समहीपतिः ॥

॥ वरोमिविलिखाः क्रीडानीउद्यिवविहन्मम ४ ॥ त्रिशरीनः शतेषुन्तन्येपर्क्तैः सहपुत्रकाः ॥ लीलारममुषित्वा शुपुनार्नेक्रमगच्छति ॥

॥ तस्येच्छाज्ञायतेवत्सकपाविञ्चलचेतस ४ ॥ पुनर्भाविष्यत्नीमर्गाणि किं विधामीतिनिश्चला ॥ मृताविष्टइवाबेणान्नतडत्पायवारति ॥

॥ पुनं तदप्पवा प्नोतिरम्यधैरिवानिर्म्मितम् ॥ तस्येच्छाजायतेवत्सकपाविञ्चलचेतस ४ ॥ विनासंशयपयामीतितेनाशुसावीनस्याति ॥

॥ पुनरुत्पयतेतूपापिन्महोर्म्मीरिवाभ्रस ४ ॥ व्यवहानंतनोत्पुर्यैः पुनरारभमन्यनम् ॥ स्तयेवव्यवहत्यासौकपावित्परिदूयते ॥ किं

॥ करोम्यहमज्ञोस्मिडः रवितोस्मीतिशोचति ॥ सुषमेस्यकपाविद्भस्वयमायातिपीनलाम् ॥ पिबंतिगच्छतिवल्लातिदृष्ट्वातिस्पुदरति ॥

॥ भातिनभातिवभासुन ॥ श्रुतमहामहिमासमहीपतिः पातिनपामिवपातनयाकुलः ॥ वादीष्ठडवाच ॥ अपाह्यच्छतसुतस्तस्य ॥

॥ जम्बूद्वीपेमहानीरी ॥ कदम्बायाय्यमूलस्यं पितनंपावनाशयः ॥ कोसोसोत्यइतिरण्यातोध्र्यपत्तातोन्नमाह्नातिः ॥ काधितंवाकीमेत ॥

॥ स्मेत्वयेतिज्ञाहितत्वतः ॥ दाशूरनडवाच ॥ शृणुपुत्रयथाश्रुतमेतलोकथयाम्यहम् ॥ येनसंसानचक्रस्पतत्त्वमास्यावबुध्यसे ॥ ॥

१६३

असत्सम्भुत्थितारम्भमवस्तुमयमाततम् ॥ संसारसंख्या नामेदमेवमाकल्पितं मया ॥ परमात्मभवो यातः संकल्पः स्वोत्थ उच्यते ॥ जायते स्वयमेवासौ स्व-
यमेव विलीयते ॥ तस्य रूपमिदं सर्वं जगदाभोगि विद्यते ॥ आपतेत स्वजातेऽनु तास्मिन्नष्टे विनश्यति ॥ ब्रह्मविष्णिन्द्ररुद्राद्यास्तत्स्वरूपावयवा विदुः ॥ भूतेभ्यो
माणिते नेदं निर्मितास्त्रिजगत्सु नम् ॥ त्वतीमामासा तु सन्धान्मात्रे नेत्यवितिरिच्यताम् ॥ पत्त्रे ते किंतवा रोषाल्लोकको शारवलु दृशा ॥ पत्नोपवनमालाढ्यपत्रोपा-
नपरम्परा ॥ क्रीडापीठवारिणो पत्रसत्समदनमेरवः ॥ शीतोष्णपीतो वडवाग्न्यौ दीपोपयान्ति लाञ्छनौ ॥ सूर्यश्शिकवदालोकवानुत्पन्नोऽनुऊर्मोक्तीकाः ॥
वहन्तीपरितो यत्र सत्सम्भुक्तावलयश्च लाः ॥ इन्दुक्षीरादिशालिलामाणिनन्नावेशाकृताः ॥ अधानिलाम्बुज्ञापत्रवाप्पः सत्तमहार्णवाः ॥ तास्मिन्ने
वजगत्यास्मिन्सुने संकल्पभूभृता ॥ क्रीडार्थमात्मनाश्चित्रा देहापवनकाः कृताः ॥ के विज्ञीवर्णानामाणाडुच्चैरेवाति योजिताः ॥ नरनागादयः कौवि-
न्मध्येऽवे स्थानियोजिताः ॥ वातपंचप्रवाहेन वल्लन्नोमांसमृन्मयाः ॥ स्थापितास्थिपारवः स्निग्धन्याने पमसराणामलाः ॥ केशाक्तस्तजपोल्लास-
राजिताघ्राणदनाश्रयः ॥ कार्णाक्षिनासा प्रमुखे वेदने नेत्रविभेनान्विताः ॥ कार्णनासास्यताल्वादिनाताप्राणगणान्विताः ॥ भुजाघङ्घ्रतोली-
कर्पचोद्धिपदीपकाः ॥ मायया रचितास्तेऽसंकल्पेन महामते ॥ अहंकानमहायत्नाः परमात्मनोकुंभीषणाः ॥ देहापवनकस्यान्तर्महाहेवानपत्त-
के ॥ सहिवः क्रीडते स्व यतास्मिन्नेवास उत्थिते ॥ शाणमभ्युद्ययाति ज्ञाणशाम्यति दीपवत् ॥ देहगेहेषु संकल्पस्तनजः सागरोष्विव ॥ मदिष्यान्नेव
निद्यामवाप्नोति दयाप्रदं ॥ यदा संकल्पितं वस्तु ज्ञाणादेव प्रपश्यति ॥ असंकल्पाणमात्रेणास्वेनैवास्तु विनश्यति ॥ अनन्तायात्मरुःखायनानन्दाय
कापावन ॥ इदं स्फुरन्जगद्दुःखं घतनोत्स्पात्मसत्तया ॥ असत्ययानमायातिब्रह्मत्वयपपातमः ॥ स्वयेव दुःखदायिन्या वेष्ट्यापारितोऽक्षिते ॥ संकल्पितान

164

न्दभवास्तीष्ठत्युप्तकेदृनघ्र ॥ चपस्वरूपामते देहा अवमोत्तमसध्यमाः ॥ तमःसत्वरजःसंज्ञाः कारात्ता जगतः स्थिते ॥ तमोरूपोहि संकल्पो नित्यं प्राकृतचे
ष्टया ॥ परां ह्यपापतामेत्य प्रयाति कृमिकीटताम् ॥ सत्वरूपोहि संकल्पो धर्मज्ञानपरायणः ॥ अदूरवोवल्लीभावःसन्नोज्यइव तिष्ठति ॥ रजोरूपोहि सं
कल्पो लोकसंव्यवहारवान् ॥ परितिष्ठति संसारे पुत्रदारानुरञ्जितः ॥ त्रिविधंतु परित्यज्य रूपमेतन्महामते ॥ संकल्पं परमायाति पदमात्म परित्यये ॥
सर्वाह्निदृष्टिपरित्यज्य नियम्य मनसा मनः ॥ सबाह्याभ्यन्तरस्यस्य संकल्पस्य क्षयं कुरु ॥ यदि वर्षसहस्राणि तपश्चरसि दारुणम् ॥ पातालस्थस्य भूस्थ
स्य स्वर्गस्थस्यापि तत्त्वतः ॥ नान्यः कश्चिदुपायोऽस्ति संकल्पोपशान्तये ॥ मनागपि विवानेव मुक्तेपनमपावने ॥ संकल्पोपशमे यत्नं पौरुषेण विकुरु ॥
संकल्पतन्तावखिला भावाः प्रोताः किलानघ ॥ छिन्ने तन्तौ न जानेतेक्का यान्ति विशरारवः ॥ निःसंकल्पो यथाप्राप्तव्यवहारपरो भव ॥ त्वेपार्वेत्सोन्मुख
त्वं हि याति संकल्पसंक्षयं ॥ आविगतपरमार्थतामुपेत्य प्रसभमपास्य विकल्पजालमुच्चैः ॥ अधिगमय पदं महद्वितीयं विततसुखाय सुषुप्त
वच्चित्तवृत्तिः ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

१६१

अनन्तस्येति ॥ सत्तासामान्यरूपिणः सर्वप्रतिष्ठितसत्तामात्ररूपस्यात एवानन्तस्यात्मतत्त्वस्य यास्वरूपभूता चितिचैतन्यं तस्यां चेत्योन्मुखत्वं तदेव वह्निरिव बीजं संकल्पस्याङ्कुर
सूक्ष्मरूपा विद४ ॥ लेशत इति ॥ लेशतः सूक्ष्मांशेन प्राप्तसत्ताकोशात्त्वस्वरूपः सर्वदा चिरवेत्योन्मुखीभावरूपः संकल्पाङ्कुर एव रानोऽवित्तत्वं चितः स्वरूपं छन्मापूर्य पाञ्चाध्याय जडात्मक

दाशूर उवाच ॥

॥ वीर उवाच ॥ कीदृशास्तात संकल्पः कथमुत्पद्यते प्रभो ॥ कथं वा वृद्धिमायाति कथं चैषां विनश्यति ॥ दाशूर उवाच ॥

॥ अनन्तस्यात्मतत्त्वस्य सत्तासामान्यरूपिणः ४ ॥ चितश्चेत्योन्मुखत्वं यत्तत्संकल्पाङ्कुरं विदुः ॥ लेशतः प्राप्तसत्ताक ४ ॥

सएव घनतां शनैः ॥ याति चित्तत्वमापूर्य दृढजाड्याय मेघवत् ॥ भावयन्तो चितिश्चैत्यं व्यतिरिक्तामिवात्मन ४ ॥ संकल्प ॥

॥ तामिति याति बीजमङ्कुरतामिव ॥

॥ ॥ ॥

चर्पद्भावेन परिणतये घनतां घनीभावं याति ॥ मेघवत् ॥ यथा हिमेषुः प्रथमं लेशत ४ प्राप्तसत्ताकः शनैराकाशमापूर्य जाड्याय जडादिभावाय घनतां याति ॥ तद्वदित्यर्थः ॥
भावयन्तीति ॥ चितिनात्मनश्चैतन्यरूपस्य ॥ आत्मनो व्यतिरिक्तामिव भावयन्ती सती संकल्पतामायाति बीजमङ्कुरतामिवेत ॥ स्वव्यतिरिक्ततया चेत्यभावनं संकल्प इत्यर्थः ॥ ॥

॥ ॥ ॥ ॥

165

आयाति चेत्स्मनेन भ्रान्तीमात्रकाल्पितमेतत् ॥ न परमार्थ इति दर्शयितिसंकल्पनामिति ॥ किं यस्मात्कारणात्तत्संकल्पनापास्तकल्पनामेव संकल्पस्तस्मात्तस्यानीमित्तानन्नानपेक्षत्वात्स
यमेव प्रजायते प्रौढो भवति ॥ स्वतन्त्र एवाश्रु वर्द्धते रक्षितुस संकल्पो दुःखाय केवलम् ॥ न तु कदाचिदपि सुखाय ॥ अतो हे यरवेत्यर्थः ॥ तस्य हीनोपायमुपदिशति ॥ संकल्प मा संकल्पय मा
ग्र वर्त्तय ॥ स्पितो जगत्स्थित्ये भावं तात्पर्यं मा भावय मा कुरु ॥ एतावता तिः संकल्पेन जगत्स्थितो निरादरे ॥ अभावेनाग्नि न्याये नैव भूतये भाविष्यसि ॥ योग्यो भविष्यसि ॥ संकल्पेति ॥

॥ संकल्पनं किं संकल्पः स्वयमेव प्रजायते वर्द्धते स्वत एवाशु दुःखनसुखाय च ॥ मा संकल्पय संकल्पं भावं भावय मा स्थितो ॥
॥ एतावतैव भावेन भव्योभवासि भूतये ॥ संकल्पनाशने यत्नो भूयत्ने नानगच्छति ॥ भावनाभावमात्रेण संकल्पः क्षीयते ॥
॥ स्वयम् ॥ सुमनः कुसुमामर्देकिंच्चिद्व्यतिकरो भवेत ॥ सुसाध्याभावमात्रेण न तु संकल्पनाशने ॥ ॥ १६५

संकल्पनाशने भूयो भावनायत्नो नानुगच्छति ॥ किं यस्मात्कारणात्संकल्पभावनायाः संकल्पनायाः अभावमात्रेण प्रवृत्तिनिनैव क्षीयते ॥ सुमन इति ॥ सुमन पुष्पं मालती पुष्पं तस्य आमर्दे ईषन्मर्दने पि किंच्चिद्व्यतिकरः ॥ यत्नो यत्नभेदो भवेत ॥ संकल्पनासे तु किंचिद्व्यतिकरः ॥ न को पि यत्नभेदः ॥ कुतः सुसाध्यस्यापि कार्यस्याभावात ॥ उपेक्षा

संवाल्पे नेति ॥ तत्रात्तमुखे न संकल्पे वा हि मुखकस्य संकल्पस्य छेदः ॥ तास्त्वसंगमवी नोगत मेनमनसाविन्नासंततघस्यमनसः छेदइति विवेकः संकल्पवा हि मुखत्वानि हृत्तये
जगतो व्योमवच्छून्यता तामाह ॥ यथेति ॥ यतः काना गात ॥ एतेनु भेजग न भसीअसन्मयाविवेकोत्ये ॥ अज्ञानमपाद्विकल्पादेरोत्यितेसतीते विस्तीर्णो ऽतः कान्पितत्वादि

॥ संकल्पे नैव संकल्पं मनसा स्वमुनो मुने ॥ छित्वा स्वात्मनि तिष्ठत्वं किमेतावति दुःकरम् ॥ यथैवेदं जगच्छून्यं नभः शून्यं तथैव हि ॥
॥ असन्मयाविवेकोस्येउमे एतेतएयतः४ ॥ तण्डुलस्य यथा वर्म यथा ताम्रस्य कालिमा ॥ नश्यन्ति क्रियया पुत्र पुरुषस्य तथा मलम् ॥
॥ जीवस्य तण्डुलस्येव मलं म ह्यमप्यलम् ॥ नस्यत्येव न संदेहस्तस्मादुद्यमवान्भव ॥ ॥ ॥

शेषाडुंभयोः अन्यत्वामित्यर्थः ॥ न तस्वभाविकस्य मलस्य कथं पोह्यामानि हृत्तिरित्याशंक्य दृष्टान्तमुखेनोपपादयन्नाह ॥ तंडुलस्येति ॥ अववाननादिक्रियया तंडुल
स्य न ताम्निरा ॥ ग्राम्लत्वणादिभिः ॥ कालिन यातास्रस्य कालिमानाशः ॥ अवणमननादिक्रियया पुरुषस्य ज्ञानरूपमलाविनाशः इति विवेकः४ ॥ ॥
॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

समेति॥ गुरूणांमहेतांविभवानांसंपदामुद्धकल्लादिल्लासाममेतिमपीयाइति॥ अनन्तकत्तगोऽहृथैवाविभ्रमोमास्तु॥ त्वमपिवितताक्तोविजासास्वापिचसर्वमिदंततात्मत

॥ ममगुणविभवोल्लसल्लाविल्लासाइतितववास्तु हृपैवाविभ्रमोऽमन्तथ॥ त्वमापिचाविततासुतेविलासाविल्लसातिसर्वमिदंविपात्मतत्वी॥
॥ वपीछउवाव॥ इत्याकार्णितपातञ्चराज्ञावाल्लपनंद्धयोथ॥ अहोरघुकुलाकाशशशाङ्करघुनन्दन॥ पतितःस्वाल्कदम्बाये पत्रपुष्पफल्ला॥
॥ कुल्लो॥ मामप्याल्लोक्सर्वश्चार्यदाधूनोर्विशपर्यया॥ वितीर्णाविमृतेपत्रेपनयापर्यपूजयत॥ आवपोऽत्तचावित्राभिथकथाभिरितनेतनस॥
॥ सर्वनीसाव्यतीयायमुहूर्तइवकान्तयोथ॥ अहंविसृज्यदाभूर्नततोऽमरनर्दीगतः॥ दाशूराख्यायिकैषातेकापितारघुनन्दन॥ दाशूराख्या॥
॥ यिकोवेदंजगदित्येवभाव्यते॥ ॰ ॥ इतिश्रीवाल्मीकीयेमोक्षोपायेदाशूराख्यानंनामसप्तदशःसर्गः॥ ॥ ॥

त्वमेवविजसात॥ ॰ ॥ इतिश्रीमदल्लाकसूरिसुनुनापदवाक्यप्रमाणपारावारपारदृश्वनाश्रीमुकुन्दउदेववविद्याचार्येणाविनावितेसंसानतनाणिनाम्निवासिष्ठ॥
विवरणेऽस्यितिप्रकरणेदाशूरोपाख्यानंनामसप्तदशःसर्गः॥ ॥ ॥ ॥

समतेति ॥ सर्वभावेषु यासमता ॥ असौसत्यमाब्रह्मपदास्थितिः ॥ तस्यासमतायामवास्थितौ चित्तं भूयोजन्मभाग्भवेत ॥ अयमिति ॥ अयंस देवदत्तोहमयंयज्ञ
दत्तस्त्वहेन ॥ इदमेवपरीमितंकार्यंकरोमि ॥ इयंतु यज्ञदत्तादिकर्तृकंकार्यंनकरोमि ॥ इतिभेदभावानुसंधानमपीदृष्टिस्तद्रूपेब्रह्मानन्दरसनकल्यइत्यर्थः ॥ सेति ॥ का

॥ समतासर्वभावेषुयासौसत्यपरास्थितिः ४ ॥ तस्यामवास्थितौचित्तंनभूयोजन्मभाग्भवेत ॥ अथवासर्वकर्तृत्वमकर्तृत्वंचराघव ॥
॥ सर्वंत्यक्त्वामनःपीत्वायोसिसोसिस्थिरोभव ॥ अयंसोहमयंनाहंकरोमीदमिदंतथा ॥ इतिभावानुसन्धानमपीदृष्टिर्न्नं ॥
॥ तुष्टये ॥ साकालसूत्रपदवीसामहावीचिवागुरा ॥ सासिपत्रवनश्रेणीयादेहेहमितिस्थितिः ॥ सात्याज्यासर्वयत्नेन ॥
॥ सर्वनाशेप्युपस्थिते ४ ॥ योष्टव्यासानभव्येनाभस्वामासंवपुष्कसी ॥ तयाशुपूर्णोज्झितयाहृष्टोपटलयेवया ॥ उदेति ॥
॥ परमादृष्टिर्ज्योतिर्नेवविगताम्बुदा ॥ यथाम्बुदेतयारामतीर्यतेसंभवार्णवः ४ ॥ ॥ ॥

कालसूत्रंमहावीचीरासिपत्राभितिवनरकाविशेषाः ॥ सेति ॥ सादेहात्मभावनाभव्येनमुमुक्षुणा ॥ पुष्कसीचाण्डाली ॥ तयेति सार्द्धश्लोकोवाक्यं ॥ पटलेस्व
यापटलदृष्टिरितिवच्छकोनेत्ररोगः ४ ॥ ॥ ॥ ॥

167 कर्त्रेति ॥ नाहं कर्त्ता नापि परिच्छिन्न इत्येका भावना सर्वं किंतु सर्वात्मिकस्वाहमिति द्वितीया ॥ एवं कर्तृत्वाद्युपलक्षितः कश्चिदपि न भवामि ॥ किंतु सर्वविविक
त्वातीतः कोप्येवास्मीति ॥ तृतीया तत्रान्त्यतमामाश्रित्य त्वं सर्वोत्तमे स्वपदे तिष्ठ ॥ पश्चात्पदविशेषानिनः साधवः स्थिता इति वक्ष्यति मोक्षार्थित्वमपि त्यजेति ॥ त
स्यापि वासनाविशेषत्वात ॥ मानसीरिति ॥ विषयवासिता लाक्ष्मीयीकृताः ॥ मानसीर्वासनाः पूर्वं त्यक्त्वा मैत्र्यादिनाम्नीरमलवासनाः गृहाण ॥ तयासतिचित्त[?]

॥ कर्त्ता नास्मि न चायमस्मि स इति ज्ञात्वैवमन्तः स्फुटं कर्त्तैवास्मि समग्रमस्मि तदिति ज्ञात्वाथवा निश्चयम् ॥ कोप्येवास्मि न कि ॥
॥ ञ्चिदेवमिति वा निर्णीय सर्वोत्तमे तिष्ठ त्वं स्वपदे स्थिताः पदविदो यत्रोत्तमाः साधवः ॥ श्रीवसिष्ठ उवाच ॥ वैधोर्यवास ॥
॥ नासंगमोक्षस्यावासनाक्षयः ॥ वासनां त्वं परित्यज्य मोक्षार्थित्वमपि त्यज ॥ मानसीर्वासनाः पूर्वं त्यक्त्वा विषयवासिताः ॥ १६३
॥ मैत्र्यादिभावनानाम्नीर्गृहाणामलवासनाः ॥ अथ ताः परित्यज्य ताभिर्व्यवहरन्नपि ॥ अन्तः शान्तसमस्तेहो भव चिन्मात्रवासनः ॥

च्चसादो भवति ॥ यथाह भगवान्पतञ्जलिः मैत्रीकरुणामुदितोपेक्षाणां सुखदुःखपुण्यापुण्यविषयाणां भावनातश्चित्तप्रसादनमिति ॥ तास्वपीति ॥ ताभिर्मैत्र्यादि
भिर्व्यवहरन्नपि ॥ अन्तस्ता अपि परित्यज्य शान्तसमस्तेहः ॥ निवृत्तासर्वेच्छः संविन्मात्रवासनो भव ॥ ॥ ॥ ॥

तामपांति॥ मतोबुद्धिसमान्वितांतामपिचिन्मात्रवासनामपिपरित्यज्यसेषेसर्व्ववासनादिनिर्मुक्ते चिद्रूपोस्थिरसमाधानोभूत्वायेनयत्नानिशेषेणात्यज
सितमपित्यज्य॥ चिदिति॥ श्लोकद्वयंवाक्यम्॥ चिदेषामनएतदित्यादिरूपविषादिविकल्पंतद्धियांवासनोवासितांनवासनाहेतुंचप्राणास्पन्दनपूर्वकंप्राणात्म
न्दनंचसमूलमाविलंत्यक्त्वा व्योमवत्सौम्यः प्रशान्तधीस्वसत्त्वयोनवासियाद्दशोभवासिभवात्रपूज्यस्त्वंतत्वतःसोसिताद्दशोसीत्यर्थः॥ तत्रावितस्वरूपंचैतन्यम

॥तामप्यथपरित्यज्यमनोबुद्धिसमान्वितां॥शेषेस्थिरसमाधानोयेनत्यजसितत्यज॥चिन्मनःकल्पनाकारंप्रकाशतिमिरादिकं॥वासनावासिता॥
॥रंच्यप्राणास्पन्दनपूर्वकम्॥समूलमाविलंत्यक्त्वाव्योमसौम्यप्रशान्तधीः॥यस्त्वंभवासिसद्बुद्धेसभवांस्तुतत्वतः॥हृदयासंपरित्यज्यसर्वमेवम॥ १९१
॥नामते॥यास्तिष्ठतिसर्गांतव्यः॥समुक्तः॥परमेश्वरः॥समाधिमथकर्म्माणिमाकरोतुकरोतुवा॥हृदयेनात्तसर्वास्थोमुक्तएवोत्तमाशयः॥ ॥

मनः॥अनवच्छिन्नम्॥कलना॥अविद्या॥अज्ञान॥चर्पणः॥प्रकाशस्तेजः॥तीमिरंतमः॥आदिशब्दाद्वयदयः॥समाधिमिति॥समाधिंमावानोमुक्तनोतुवा॥अथकर्माणि
माकरोतुवा॥यःएवंहृदयेनअस्तसर्वस्थःपरित्यक्तसर्वहृदयपादनः॥सउत्तमाशयोमुक्तएव॥ ॥ ॥

श्रीरामचं०

168

नैः कर्म्मणोति ॥ यस्य मनो नियमितं तस्य नैष्कर्म्यादिभिर्न किंचित्प्रयोजनमित्यर्थः ॥ नैष्कर्म्यं काम्यकर्म्मपरित्यागः ॥ विचारितमिति ॥ शास्त्रमलं विचारितम्
मिथ एकान्ते उद्ग्राहितं स्वस्थ्यात् उत्त्रेक्षितं च संत्यक्तवासनानां ॥ मौनान्नृणां भावाद्यतेऽन्तमं पदं वस्तु नास्ति ॥ यज्ञति ॥ आत्मार्थमात्मनो बंधमोक्षार्थम् ॥ सर्वत्रेति ॥ त्रपं

॥ नैष्कर्म्येण न तस्यार्थो न तस्यार्थोऽस्ति कर्म्मभिः ॥ न समाधिजयाभ्यां वा यस्य निर्वासनं मनः ॥ विचारितमलं शास्त्रं चिरमुद्ग्राहितं मिथः ॥
॥ संत्यक्तवासनान्मौनादृते नास्त्युत्तमं पदम् ॥ दृष्टं द्रष्टव्यमखिलं भ्रान्त्वा भ्रान्त्वा दिशो दश ॥ जनाः कतिपया एव यथावस्त्ववलोकिनः ॥ ये केचन ॥
॥ समानध्यायेजनस्याक्रियाक्रमाः ॥ ते सर्वे दृङ्मात्रा पश्यात्मार्थं तु नाकिंचन ॥ सर्वत्र पंचभूतानि षष्ठं किंचिन्न विद्यते ॥ पाताले भूतले स्व ॥ १६३
॥ र्गे रतिर्मे तु धीरधीः ॥ युक्त्या वै च न तोऽज्ञस्य सदा रोगोपदाहकः ॥ धूनसंत्यक्तपक्षेषु महतामन्तरात्मविपमः ॥ न केवलं जगद्भावास्तत्वदर्शनस्तु ॥
॥ यत्नमी ॥ नागरी नगरीकान्तं कुयामललनाइव ॥ स्फानं ब्रह्मामलं भोवेः ॥ पेताः सर्वे कुल्ताचलाः ॥ विद्यादित्यमहत्तेजो मृगतृस्राजगच्छ्रियः ॥ नः
॥

वः सर्वभूतपंचात्मक एव एतानि भूतानि न स्वरागीजडानि च ॥ अनोधानस्य विवोधिको धीः ॥ धारालीविरतान्तिमे तु ॥ आत्मस्वरूप एव नत्तु भक्तिनीत्यर्थः ॥ युक्तेति ॥ युक्त्या
परिपूर्णाद्विलमाधनात्रूपेणामकायोगेन स्फानोति ॥ जगच्छ्रियः ॥ विद्यादित्यस्य जन्म महत्तेज आतपस्तत्र सुरतन्योमृगतृस्नाः ॥ मरीचिकाः सर्वाण्यपि जगन्ति विद्धि तास्समावक्षु

पूर्वं तिष्ठन्नारब्धायि कांजगात्स्थितेऽस्मापि वात्वसुन्नामि पानीं स्थिति यत्कृतनाताऽत्पर्यं स्थिय पाद्रति पाद्यते॥ अप्पयस्थिन्तस्येति॥ दारकृतं वर्षशतो किया नु॥ अल्प॥ तावन्मा
त्रं वर्षशत मेव महाप्रयस्य स। किमास्थां कां च आरब्धो॥ आपदानुधावति॥ अनुसरति॥ अन्तरिति॥ अन्तर्धानाभावनी॥ महासत्ता रूपभावं प्रपतीति तथाभूत॥४॥ सन्मा

॥ वासिष्ठउवाच॥ अपर्यन्तस्य कालस्य पादानशः शतधृतम्॥ तावन्मात्रं महाप्रयं। किमास्थां सोऽनुधावति॥ अनन्तरास्थां परित्यज्य भाव॥
॥ श्रीभर्विनामयीः॥ योऽसि सोऽसि जगत्यास्मिन्लीलया विहरानव॥ नीरिच्छे संस्थिते नत्वे यथा लोकः प्रवर्तते॥ सत्तामात्रेणादेवेन्नु॥
॥ तथैवायं जगद्गणः॥४॥ अतश्चात्मनि कर्तृत्वमकर्तृत्वं च संस्थितम्॥ नीरीच्छत्वादकर्तासौ कर्तासन्निधिमात्रतः॥ ते द्वे आत्मनि वि
॥ घेते कर्तृताकर्तृऽनघ॥ यत्रैव तेन मत्कारस्तामाश्रित्यास्थितो भव॥ सर्वत्राकृत मत्कर्त्रीति दृढ भावनया नया॥ पवारुपाति तत्कार्यं कुर्वि
॥ न्नापि न लिप्यते॥ ॥ ॥ ॥

वनामयीं संकल्पमात्र मयीमास्थां परित्यज्यानिमिन रक्षात यायो मियद्रूपोऽवशिष्यते सोऽपि तद्रूपस्त्वमित्यर्थः॥ नीरीच्छेति प्रवर्तितामिति यथाऽन्नोऽपि संस्थि
त आत्मेको यथा प्रवर्तते तथैव देवे परमात्मन्यात्मानीनीनिच्छे संस्थितेऽपि तत्संनिधिसत्तामात्रेणाजगद्गणोऽयं प्रवर्तते॥ ते द्वे इति॥ ते यत्रैव च मत्कारोऽभिरति॥ तां
कर्तृतामकर्तृतां वा॥ आश्रित्यास्थितो भव॥ ॥ ॥ ॥

श्रीरामचंद्र

169

यातीति ॥ सार्द्धश्लोकोवाक्यम् ॥ स्वचेतसः स्वहृत्तेर्वैतिजन्तुर्निरातो रसो विषये घ्योत्सुकं तद्दृष्टिलयं याति ॥ तस्मात्कारणात् कर्ता ह्यमितिनित्यसिद्धूपाभावन यास्नापन्नमामृतरूपासमतेयावाशीष्यते ॥ अयोति ॥ तत्रर्हितामापिमहाकार्द्दतामहं ह्यातिमापि ॥ अहमिति ॥ यद्यपस्मामहाकार्द्दतायांमि मे समयं जागतं भ्रमे ॥ अह मेवकरोमि ॥ इत्यभिमानः तत्र रागद्वेषादयश्च ॥ कुत अन्यस्य कर्तुर्न संभवात ॥ यदिति ॥ मे शरीरं अन्येन मातापित्रादिनाजातितम ॥ अन्येन पुत्रादिना दग्धमिति ॥

॥ यावन्नीरसता जन्तुरवस्थाने रवचेतसः ॥ तस्मान्नित्यमकर्ताहमिति भावनयेद्धया ॥ परमामृतनाम्नीसा समते पावशीष्यते ॥
॥ अपसत्वं करोमीति महत्कार्द्दतयातया ॥ यदीक्षसीस्थितिनामृतन्नामसुन्नमांविदु ॥ अहं यत्करोसी मे समयं जागते भ्रमे ॥
रागद्वेषक्रमस्तत्र कुतोऽन्यस्यान्यसंभवात ॥ यदन्येन शरीरं मे यवमन्येन जातितं ॥ सोऽस्मदानभ्म एवात: कः स्वे पोल्लास ॥
योः क्रमः ॥ मत्सुखासुखाविस्तानेजगज्जालक्षयोदये ॥ अहं कर्त्रैषीमत्वान्तः कः स्वे पोल्लासयोः क्रमः ॥ स्वे पोल्लासविला ॥
॥ सेषु स्वात्मकल्पितयैकया ॥ स्वसंकल्पेलययातेसमतेवावाशीष्यते ॥ ॥ ॥ १६९

यत ॥ स्फः जन्मवृद्धिक्षयादिरूपः ॥ अस्मदारंभ एव अस्मत्कर्मविपाक एव ॥ अतः आरागान्तवे पस्योल्लामस्यत्वः क्रमः ॥ कोऽवकाशमदिति ममैवसुखासुखयोर्विस्ता नेद्मपंचरूपजगज्जालस्योत्क्षयोदये ॥ अहमेवकर्तेत्यत्तमत्वा स्वे पोल्लासाविलासेषु स्वात्मनोयाकार्द्दता तयाएकया ॥ सर्वत्रावेष्टितया सत्यास्वसंसंकल्पे ॥ एवंक तव्यामीत्यादिरूपेलयपातेसमंते वउपेक्षावुद्धिनेवावाशीष्यते ॥